

Alice Munro Integral Part Of Gothic Literature

Asst.Prof. Dr.Chincholkar Bandopant. B.

Head, Dept. of English,
Rajarshi Shahu Mahavidyalaya Parbhani. [M.S.]

INTRODUCTION

Gothic-noun - an extinct Germanic language, once spoken by the Goths, adjective - of or relating to the Goths. -Barbarous, rude, unpolished, belonging to the "Dark Ages", medieval as opposed to classical. "Enormities" which gleam like comets through the darkness of gothic and superstitious ages." Percy Bysshe Shelley in a 1812 letter, Prose Works (1888) II.384 - of or relating to the architectural style favoured in western Europe in the 12th to 16th centuries.- of or relating to the style of fictional writing associated with the Gothic revival, emphasizing violent or macabre events in a mysterious, desolate setting.- (typography) in England, of the name of type formerly used to print German, also known as black letter.- (typography) in the USA, of a sans serif typeface using straight, even-width lines, also called grotesque-of or relating to the 'Goth' subculture or lifestyle.

Gothic fiction is largely dominated by the subgenre of Gothic horror. A genre or mode of literature that combines fiction, horror and romanticism. Its origin is attributed to English author Horace Walpole, with his 1764 novel *The Castle of Otranto* subtitled in its second edition "*A Gothic Story*" the effect of Gothic fiction feeds on a pleasing sort of terror. An extension of Romantic literary pleasure that were relatively new at the time of Walpole's novels melodrama and parody were other long-standing features of Gothic initiated by Walpole. It is originated in England in the second half of the 18th century and had much success in 19th, as witnessed by Mary Shelley's *Frankenstein* and the works of Edgar Allan Poe. Alice Ann Munro is a Canadian author writing in English. Munro's work has been described as having revolutionized the architecture of short stories, especially in its tendency to move forward and backward in time. Her stories have been said to "embed more than announce, reveal more than parade." Moreover, she has been included in the 2010 *Time Magazine's* 100 Most Influential People. Throughout the years, Munro's style and themes have not changed a lot, although in her later work. She tends to focus more on the constraints of old age and loneliness, and the way her narrators tell a story based on memories from their youth. Coral Ann Howells comments that over the decades, Munro's "topics have not changed, but her narrative method have". Thus, she has gained new perspectives of time and space as her characters have grown older along with Munro herself, reflecting on their personal histories. In the course of her work, Munro has found inspiration in her own life and region. Therefore, Researcher will start this thesis with a back drop of Munro's life and career. In order to know what it is that makes Munro's short stories so noteworthy, some theoretical background will be provided, such as a short history of the English-Canadian short story, as well as some features of it. However, although Munro is known for her realistic style, Linda Hutcheon's account on

Canadian postmodernism will prove that Munro's style is a unique Canadian one, with an unreliable narrative and a gothic undertone. For this account, Munro's style is considered as Southern Ontario Gothic. In the second part of thesis each story of selected short stories will be analysed separately, focusing on its thematic features. Typical for Munro is that she magnifies social issues taken from real life by immersing this reality into dimensions of dream, fantasy and even horror. Researcher will analyse the intersections of Gothic, Cultural, and Literary Studies and what they may offer to the understanding of Alice Munro's fiction. Researcher will argue that Munro's fiction fits only partially within the Canadian Gothic paradigm it is mostly studied in, whereas it problematizes several issues that cannot be compartmentalized into spatial gothic studies. Researcher will discuss in what ways the premises of a subfield within a larger paradigm narrow down the interpretation of texts by pointing to short stories by Munro. Researcher will discuss the gothic is not a self-evident category within the family of literary texts: traditionally it has been described with the recipe trope-for a gothic work in the comic mode all you need is an imperilled maiden, a gothic castle, a villain, an incarcerated female relative, a mystery, and a happy ending interspersed across the centuries with murders, incest, ghosts, vampires, robots, and/or other major gothic motifs peculiar to specific subgenres across the centuries.

Alice Munro is considered one of the best short story writers in the world and is responsible for making short-story writing respectable in Canada. Moreover, she has been included in the 2010 Time Magazine's 100 Most Influential People. *Too Much Happiness* (2009) is her seventeenth short story collection, published at the age of seventy-eight and forty years after her first collection appeared. Throughout the years, Munro's style and themes have not changed a lot, although in her later work, she tends to focus more on the constraints of old age and loneliness, and the way her narrators tell a story based on memories from their youth. Coral Ann Howells² comments that over the decades, Munro's "topics have not changed, but her narrative methods have" (Howells 68). Thus, she has gained new perspectives of time and space as her characters have grown older along with Munro herself, reflecting on their personal histories. In the course of her work, Munro has found inspiration in her own life and region. Therefore, I will start this dissertation with a background of Munro's life and career. In order to know what it is that makes Munro's short stories so remarkable, some theoretical background will be provided, such as a short history of the English-Canadian short story, as well as some features of it. Furthermore, although Munro is known for her realistic style, Linda Hutcheon's account on Canadian postmodernism will prove that Munro's style is a unique Canadian one, with an unreliable narrative and a gothic undertone. For this reason, Munro's style is considered as Southern Ontario Gothic. In the second part of my thesis I will analyse each story of *Too Much Happiness* separately, mainly focusing on its thematic features. Typical for Munro is that she magnifies social issues taken from real life by immersing this reality into dimensions of dream, fantasy and even horror. Will this also be the fact in her latest collection? Will she again focus her stories on strong, female protagonists who are doomed by the cruelties of love and life? And most importantly, what exactly is it that gives Munro's fiction its Gothic twist?

Like all of the great short story writers of the past from E.A. Poe to Anton Chekhov, Alice Munro is a fascinating experimenter. Following the explosion of the literary journals in England at the end of the twentieth century, which drew accomplished novelists, such as Henry James, Joseph Conrad, Rudyard Kipling, H.G. Wells, towards the short story, the development of the genre in theme and setting was finally established at the beginning of the following century by the Modernist perspective of James Joyce and Katherine Mansfield. In American literature, the genre was consolidated by Ernest Hemingway and by a number of women writers, such as Charlotte Perkins Gilman, Kate Chopin, Willa Cather, Eudora Welty and Flannery O'Connor. The feminine perspective of the Modernist movement resonated in the short stories of Katherine Mansfield, May Sinclair and Virginia Woolf. The short stories by the latter Modernist writers hold an atmospheric, partly autobiographical flavor for they aimed at capturing the atomized, subtle, almost invisible "moments of being" which were so central to Woolfian aesthetics. Alice Munro, who, differently from her fellow writers, was exclusively a short story writer, although longer narratives, or rather, chapters springing from a novel in progress, can be unearthed in her production, for instance, more evidently in *Lives of Girls and Women* (1971) or, more recently in the three Juliet stories, collected in *Runaway* (2004), republished together after the *Julieta* film by Pedro Almodóvar (Munro 2016).

In the case of Munro, we should remember that she is not a voice programmatically involved in delineating a theoretical approach, as Margaret Atwood is; she is not explicitly interested in literary genealogies or ideological instances, but, more humbly draws her inspiration from her middleclass rural Canadian background, enlivened by her marriage with first husband, James Munro, and their life together in West Vancouver from 1952 till 1963. In between, she realizes how hard it was for her to reconcile the traditional role as a wife and mother of two small girls (later three) and her vocation for a fictional world, at the same time encompassing and eluding the territory of her family and social duties. I would like to start from the picture in the newspaper article devoted to Munro housewife and Alice Munro's Short Stories in the *Anatomy Theatre* 3 writer (a paradox indeed) published in the *Vancouver Sun* in 1961 and quoted by Alice's daughter Sheila in her memoir, *Lives of Mothers & Daughters. Growing Up with Alice Munro* (2001: 85). The young woman is sitting in the midst of her girls, with Sheila perched up on maybe a stool, with her head above her mother's but leaning on it. Alice is holding the smaller child in front of her. The triptych ideally forms a triangle which reinforces Alice's central role as a mother.

The photographer, Moira Farrow, who authored the article as well, almost seems to regret that the Vancouver mother has undertaken such a task. Anyhow, this stereotype ?also used for Munro's friend writer, Margaret Laurence, who had lived in Vancouver suburbs at the beginning of her career? registers what it meant to be a female author in the 1960s in Canada. Virginia Woolf's warning, in her feminist pamphlet published in 1929, "a woman must have money and a room of her own if she is to write fiction" (1983, 6), was still a problem for the thirty-year old Alice. However, leaving aside economic independence, Munro would admit, in

a 1984 interview that she had "never had a studio or room to write in", a thought that would "paralyze" her and that she had always written "in a room which had another function": I wrote *Lives of Girls and Women* in the laundry room because I put the laundry in and the room would warm up (it was a very cold house) so I had a table up there and a typewriter. Somehow I felt less uneasy about writing because I was doing it in a room that wasn't a study. Now I work in the bedroom (in Horwood 1984, 131). A sign of the times was also the fact that she decided not to use her family surname ?Laidlaw? but her husband's for her writer's identity, even after her divorce and second marriage.

It is true that in the meantime readers knew her as Alice Munro, and probably the publishers wanted to keep the same surname on the cover of her books. Notwithstanding her scanty public appearances, which make her a sort of anti-Atwood, Munro's writing increasingly found its way to readers and to a widespread recognition thanks also to literary prizes both in Canada and abroad, from the Governor General's Literary Award for English language fiction (won three times) and the Trillium Book Award, to the Man Booker International Prize (2009, UK) and the Nobel Prize in Literature (2013). Little could the 1961 journalist have known that the pretty housewife surrounded by her girls would appear once again on the *Vancouver Sun* (22 April 1969) as the winner of the Governor General's Award for her first published collection of short stories, *Dance of the Happy Shades*, even though the newspaper persisted on toying with the image of the mother-writer as the headline clearly shows: "B.C. Mother of Three Wins Top Literary Award". Alice Munro was Canada's first Nobel Prize winner in Literature. She was the first winner for the short story and the thirteenth woman to win the prize. The eighty-two year old Alice, who was forced to video her Nobel Prize speech, because of health problems, had in the meantime reshuffled and deeply transformed the short story in her fourteen collections. Yet, the young Alice lives in the older Munro; the housewife and the writer do too. What I mean is that Alice's creative strength is always grounded, on a surface level, in everyday experience. Munro shows the reader phases of the process, the inner life of her characters, their entangled emotions, favouring her female protagonists. We might say that, while the housewife is in the kitchen, chopping up food, for physical survival and nourishment, the writer prefers an anatomy theatre, in which to dissect the short story.

I am thinking of a Renaissance amphitheatrically anatomical theatre used for teaching anatomy to students at universities, a place surrounded by tiers where observers could view the autopsy. It seems to me that Munro subtly performs her operations with imaginative tools and literary skills, while, at the same time, asking her keen spectators (her readers) ?who deal with more and more sophisticated texts? to fathom each single story, each single layer of each single story, engaging in the innumerable nuances and clues which emerge and are left on the surface of her 'textual' table: It seems as if I want to get a lot of layers going. I want the story to have a lot of levels, so that the reader can draw back and perhaps instead of thinking about what happens in this story as far as development of plot goes, to think of something else about life (in Smith 1994, 24). Obviously, not all participants will have the same perspective and/or

perception, attention or the intertextuality knowledge required to make sense of the endless resonances in Munro's stories. If the writer has to literally dirty her hands ?as it happens in "The Turkey Season" (1982), where the animals are cut into pieces and gutted, in order to be sold as Christmas meat, or in the skinning of foxes (see *Lives of Girls and Women* or *The View from Castle Rock*)? the readers in front of the dissecting table in Alice's theatre must look carefully, probe, passionately unveil the dark insides of the matter, without hoping to grasp an ultimate explanation, as her narratives remain rich in ambiguities. Indeed, details, everyday minutiae become vital, yet simply collected together they resist a clear-cut interpretation.

Munro started to write short stories with the intention to teach herself to write novels, but since she had to combine writing with caring for a family, she did not succeed in writing a full length novel. This depressed Alice severely, but her husband kept supporting her and finally she stopped her attempts at writing a novel and continued writing short stories. Although she managed to get her stories published in such magazines as the *Canadian Forum*, *Queen's Quarterly*, *Chatelaine*, the *Tamarack Review*, and the *Montrealer*, her life as a writer remained difficult since there was no one to publish her stories in book form. This changed in 1968 when her first collection, *Dance of the Happy Shades*, appeared. This collection brought her immediate prestige and respect, and in 1971 she called herself for the first time a 'writer' instead of a 'housewife'. This collection was also representative for the thematic and stylistic characteristics of her stories.

Munro's stories are never linear. The same holds true for the stories in *Too Much Happiness*, as they mostly start in medias res, with a very vivid scene, and gradually the surrounding events are revealed to the reader. In 1971 Alice Munro published her first 'novel', *Lives of Girls and Women*, which was in fact a short-story cycle. It enjoyed some commercial success and also won the Canadian Booksellers' Award. In 1973, Alice divorced her husband, and in 1976 she marries Gerald Fremlin. In 1974, *Lives* is followed by another short story collection, *Something I've Been Meaning to Tell You*.

Munro prefers to write unconnected stories, but it also explains her tendency of using a fragmented narrative within her stories, in which she sometimes skips several years or uses flashbacks. Her style has not changed a lot over the years. In all her stories, Munro distrusts resolutions and final explanations. Also, a lot of her stories deal with adultery or with characters who tilt into madness for, as Munro explains, these characters lead a double life: "the ordinary life and the hidden life of adventure" (Ross 89). Her style is very realistic, about apparently trivial subjects, but there is always this mysterious, gothic undertone to her stories. Or as Catherine Sheldrick Ross puts it, she presents "ordinary life so that it appears luminous, invested with a kind of magic" (15).

Moreover, in contrast to classic realism, we never get to know the real truth, there always remains some mystery, conveyed by means of open endings. Nowadays, Munro is often compared with Anton Chekhov (1860-1904), the great Russian short-story writer. Like Chekhov, Munro is fascinated with the failings of love and work and is obsessed with time and

small town settings. As Garan Holcombe puts it: "plot is of secondary importance: all is based on the epiphanic moment, the sudden enlightenment, the concise, subtle, revelatory detail".

Short Story starting to develop as a national genre in the 1890s, the English-Canadian short story is still a fairly recent literary phenomenon, gradually having gained more popularity. Its most significant model of development was the American short story, which by the end of the nineteenth century with representatives such as Nathaniel Hawthorne and Edgar Allan Poe, was far more cultivated. According to Reingard M. Nischik, the two major nineteenth-century contributions to Canadian short fiction were Duncan Campbell Scott's story collection *In the Village of Viger* (1896) and the Canadian animal story. This last one, with its representation of wildlife and the Canadian wilderness, "took Canadian fiction a decisive step further in the direction of realism" (Nischik 5).

In contrast to the American short story, postmodernist short fiction did never bloom in Canada. It rather combined such experimental, deconstructive, and self-referential features with the traditional Canadian interest in realist representation, or as Reingard Nischik puts it: "the Canadian short story is marked by a clear predominance of modernist and neorealist narratives over outright antirealist, postmodernist styles" (19). Today, the three most regarded and best-known English-Canadian short story writers are female: Margaret Atwood, Mavis Gallant and Alice Munro, of which Munro is the only one to write exclusively short stories. Her success both nationally and internationally has helped to raise the profile of the Canadian short story.

Nischik also claims that Munro's attraction to the short-story format is linked to her particular writing aesthetics, which stresses the "fluidity, incompleteness, variability, and the ultimate inexplicability of human experience" (Nischik 206) through the use of explanatory gaps, the construction of "worlds alongside", the contrasting of disparate interpretations, juxtaposition of past and present, the constant deferral of fixed meanings, etc. In brief, the contemporary Canadian short story can be characterized first by its diversity and vitality, since almost every Canadian writer has made a contribution to the short story. Second, by the high number of short-story cycles in Canada, which brings it closer to the novel; and finally, by the significance of the modernist-realist tradition of storytelling

Munro's postmodernist features Although Alice Munro is said to write in a realist style, a lot of her stories tend to have postmodern characteristics as well. Realism can be broadly defined as "the faithful representation of reality or verisimilitude", an objective description of life without idealization. Characteristics of realism that can be connected to Munro's style are a selective representation of reality, sometimes at the expense of a well-made plot; also the fact that characters "appear in their real complexity of temperament and motive; they are in explicable relation to nature, to each other, to their social class, to their own past"⁸ To conclude, as George Parsons Lathrop puts it: "Realism sets itself at work to consider characters and events which are apparently the most ordinary and uninteresting, in order to extract from these their full value and true meaning. Contemporary Canadian fiction is marked by a postmodern

challenge to the boundaries of 'high art' genres, because a lot of popular cultural forms infiltrate Canadian fiction today, such as comic books, movies, detective stories, or, as is the case with Munro, the Gothic story.

The protagonists in Munro's short stories are all defined by differences in class, gender, ethnic group, race, and sexual preference. Thanks to the postmodern interest in the ex-centric, female, gay, and various ethnic voices are inscribed in literary texts. In Canadian writing the two most important new forms to appear "have been those that embody ethnicity and the female" (Hutcheon 18). Hutcheon also considers this postmodern valuing of difference and the diverse in opposition to the uniform and the unified as the reason for a particular Canadian emphasis on regionalism. Canadian fiction is characterized by a concern for the different, the local, the particular, in opposition to the more American model of unification. Alice Munro's short stories are a perfect example to support this claim: almost all of her stories are set in rural Southern Ontario.

References

1. Adacli, Ken. "Alice Munro Puts Her Pen to Script for CBC-TV Drama." *Toronto Star*, 6 Jan. 1978, p. D3.
2. "Alice Munro (b. 1931)." In *Modern Stories in English*. Ed. William H. New and H. J. Roso, garten. Toronto: Copp Clark, 1975, p. 2'73,
3. Allentuck, Marcia. "Resolution and Independence in the Work of Alice Munro." *World Ellen: ante Written in English*, 16 (Nov. 1977), 340 -43.
4. Atwood, Margaret. *Survival: A Thematic Guide to Canadian Literature*, Toronto: House of Anansi, 1972, pp. 65, 138, 141, 193, 205, 210.
5. Bailey, Nancy I. "The Masculine Image in Lives of Girls and Women." *Canadian Literature*, No. 80 (Spring 1979), pp. 113-18,120.
6. Baum, Rosalie Murphy. "Artist and Woman: Young Lives in Laurence and Munro." *Nord, flakota Quarterly* 52.3 (June 1984): 196-211.
7. Benin, Carol L. "Images of Women's Power in Contemporary Canadian Fiction by Women." *Studies in Canadian Literature/Etudes en LiueratureCanadienne* 15.2 (1990): 55-76.
8. Bowen, Deborah. "In Camera: The Developed Photographs of Margaret Laurence and Alio] rvItinro." *Studies in Canadian Literature /Eludes en LitteratureCanadienne* 13.1 (1981): 20-33.
9. Cam, Heather. "Learning from the Teacher: Alice Munro's Reworking of Eudora Welty's 'June Recital'." *SPAN: Journal of the South Pacific Association for Commonwealth Literature and Language Studies* 25 (Oct. 1987): 16-30.
10. Cohen, Matt. "The Rise and Fall of Serious Can Lit: The Golden Years May Be Over." *Saturday Night*, May 1979;pp. 39, 40.
11. Dawson, Anthony B. "Coming of Age in Canada." *Mosaic*, II, No. 3 (Spring 1978), 47- 49, 53, 55-59, 61.

Communalism and Communal Violence: An Overview

Dr. Mohd. Aamir Khan

Asst. Professor

Major S.D. Singh Law College, Fatehgarh (Farrukhabad)

Abstract

COMMUNAL VIOLENCE is not new to India. India has a long history of communal violence. In India, communalism and communal violence have created huge problem since long. The aftermath of the partition of India in 1947, people saw large-scale communal violence and bloodshed throughout the country. The major form of communal violence in India has seen with respect of the two communities, i.e., Hindus and Muslims. In India, communal violence has witnessed because of religion, caste, language, regions, etc. Whatever may be the root cause, the result is always loss of life and property.

Key Words: Communalism, Communal Violence, Communal Riots, Individual Violence, Social Violence, Communal Politics, Prejudices.

1. Introduction

The recent communal violence happened in India has again triggered the button of discussion of communal violence and communalism. Communal violence or communal clashes are behavioral manifestation of communalism. Communal violence or anti-minority violence has been a recurring feature in the history of this country. In India, communalism is in the form of fascism. Communalism is mainly born out of misuse of religious sentiments of one's community. Communalism explodes in the shape of communal violence in almost all parts of the country. Today, communalism has become a menace to the unity of the Indian people as revealed in many states. Now it has become a nation-wide problem. The communalism is certainly a major challenge to nation building.

2. Communalism Defined

Communalism is a negative term, harmful to the healthy growth of people and the nation. It creates enmity, hatred, violence and revenge, which hamper the growth and development. It develops at the cost of human values adversely affecting the property of the community.

Communalism is generally seen in the context of acrimony and conflict between the two communities. In India, communalism has implied discord, tension and conflict between its prominent communities, i.e., Hindus, Muslims and Christians. It has resulted in violence, terror and discrimination against minority communities.

The meaning of communalism can be understood in a more intrinsic sense if we compare it with the concept of nationalism, which underlies the principle of complete fusion of all the class, caste, religious/regional identities towards a super ordained goal of an integrated and synergic system, where all the sub-groups, sub-systems work in perfect coordination and

cohesion and the net holistic outcome is positive despite various entropies of the individual identities.¹

Since communalism is understood as implying hatred and enmity towards the other, it disturbs the peace, and it is the cause of communal violence. It is, therefore, necessary to understand what communalism is. The word 'communalism' is derived from the word 'communal', which in itself has been derived from the word 'commune', and 'community'.

According to Merriam Webster's Collegiate Dictionary the meaning of the word, 'communal' is (i) "Of or relating to a community"; (ii) "Participated in, shared, or used in common by members of a group or community"; and (iii) "Of, relating to, or based on racial or cultural groups." The same dictionary defines the word 'community' as "a feeling of group solidarity."²

The Random House Dictionary of English Language defines the term 'community' as "...a social group sharing common characteristics or interests and perceived or perceiving itself as distinct in some respect from the larger society within which it exists."³

G.D. Mitchell, defines the term 'community' as "...originally the term 'community' denoted a collectivity of people who occupied a geographical area; people who were together engaged in economic and political activities and who essentially constituted a self-governing social unit with some common values and experiencing feelings of belonging to one another."⁴

To be more specific term 'community' has been defined as "a concept used in sectarian, territorial and functional context about the persons who are in social interaction within a geographical area."⁵

In the Indian context, Robert Hardgrave defines the term 'community' as "In India, community usually refers to a racial, caste, linguistic or religious group rather than a locality as in the United States."⁶

Communalism means seeking of advantage in social rivalry by exploiting religious appeal. In the Concise Oxford Dictionary, 'communalism' is defined as "the antagonistic religious and social communities in a district."⁷

The literal meaning of word 'communalism', according to Oxford Dictionary is, "of or for community, or antagonism between people of different races and religions."⁸

Dumont in his essay on Nationalism and Communalism writes, "The opposition to each other of religious communities is commonly designated as communalism; communalism appears as a hybrid, or intermediary, perhaps a transitory phenomenon."⁹ W.C. Smith took it as "that ideology which emphasized the social, political and economic unit, the group of adherents of each religion, and emphasizes the distinction, even the antagonism, between such groups."¹⁰

When one community suffers from the antagonistic feelings towards the other, it inflames community feelings. Obviously, when antagonism amongst people is felt, the community is divided in a number of factions.

'Communalism' can also be defined as "the discrimination or protection of interests on a religious basis and is the outcome of conflicting religious practices"¹¹. This implies that religious groups are homogeneous in nature and their members have common social, economic and

political interests, which bind them together. In fact, it is this assumption, which is the basis of communal propaganda.

According to Prof. Bipin Chandra, "communalism is the belief that because a group of people follow a particular religion, its members have, as a result, common social, political and economic interests."¹² He further describes 'communalism' as "the product of a particular situation of a particular society, economy and polity, which creates problems. The people are keen to understand the causes of these problems."¹³

Asghar Ali Engineer links communalism to conflicts of the elites of community and to their class interests. Communalism is described as a tool to mobilize people for or against, by raising appeal on communal lines. According to him, "the threat to the privileges of the community is expressed through communal channels."¹⁴

According to Prabha Dixit, "communalism was not the result of religious hostility between the Hindus and Muslims but was evolved as a political doctrine and was closely tied up with the struggle for power."¹⁵

Some scholars have tried to explain 'communalism' as a minority versus majority problem. According to Humayun Kabir, "the fact of minority consciousness has caused psychological cleavages and political rifts between several minority groups, more particularly between Hindus and Muslims in India."¹⁶

Anirban Kashyap reveals, "Much of the blame for the worsening communal situation may perhaps be attributed to the absence or presence of certain provisions in the

Anirban Kashyap reveals, "Much of the blame for the worsening communal situation may perhaps be attributed to the absence or presence of certain provisions in the Constitution, which act as grist to the mill of communalism."¹⁷

According to T.S. Lokhandwala, "communalism in India before independence had become an ideology which emphasized on the social, political and economic unit, the group of adherents of religion, and stressed on the distinction and even antagonism between such groups."¹⁸

After analyzing of the above-mentioned definitions, the researcher found that 'communalism' is an ideology to propagate economic and political interests. They explain it in terms of a tool in the hands of the upper class to capture power by dividing people. Some scholar has drawn a difference between communalism and the expression of communalism in terms of software and hardware. Software is seen in terms of prejudices. The prejudice has been used to explain the frame of mind, which subsequently affects the perception of an individual in all the spheres.

In its common usage, the word 'communalism' refers to a condition of suspicion, fear and hostility between members of different religious communities. In academic investigations, more often, the term is applied to organized political movements based on proclaimed interests of a religious community, usually in response to a real or imagined threat from other religious communities.

Communalism can be divided as liberal or moderate communalism and extreme or fascistic communalism. Liberal communalism is the belief that the secular interests of the followers of one religion are different from the secular interests of the followers of another religion. While extreme communalism is the belief, that not only the secular interests of different communities are different but they are also hostile towards each other.

Therefore, communalism is based on the assumption that people belonging to a particular faith have common social, economic and political interests and therefore, the interests of the believers in different religion are different. These differences are not irreconcilable, but hostile to each other.

2.1 Features of Communalism

On the basis of above discussion, following may be the distinctive features of communalism:

- 1) It is an ideology based on prejudices.
- 2) It is an instrument in the hands of elite and people of higher classes.
- 3) It drives masses towards violence.
- 4) It is opposed to secularism and integration.
- 5) It negates the concept of pluralism.
- 6) It recognizes only its own religious community and not the nation or its welfare.
- 7) The implicit assumption of a communal identity explanation is that the interests of various groups identified as Sikhs, Hindus, Muslims, etc., are conflicting and divergent.
- 8) It perceives other religious communities as enemies.
- 9) It is based on economic, political and social interests within whom it finds manifestation.
- 10) In Indian context, communalism has primarily come to mean the widespread feelings of fear, rivalry, suspicion, vengeance and violence that exist between different religious groups.

2.2 Causes of Communalism

Following may be identified as the causes of communalism:

- 1) The textbook in history written by different scholars also perpetuate communal hatred. A balanced view of history would certainly help bridging the present gulf between the communities.
- 2) The most important cause is an ultra-sensitive and intolerant attitude of each communal group towards the other.
- 3) The aggressive attitude of fundamentalists of majority community towards other communities creates a sense of fear and insecurity amongst the later.
- 4) Communal politics is an outcome of arrested and differential modernization.¹⁹
- 5) The politicians for their selfish ends shamelessly exploit the religious, caste and communal feelings of masses.²⁰
- 6) Pakistan and other Muslim countries patronize the Muslim community of India, which is uncalled for. The occasional interference in favour of the Muslims certainly retards

- the process of their Indianisation and develops a sense of alienation among them.
- 7) Some people do not properly understand religion. They believe in demonstrative and aggressive religiosity, which is effectively exploited for political purposes.
 - 8) The unbalanced development of capitalism in India because of many reasons is also responsible for the communal disturbances in India.

For the phenomenon of communalism, the major responsibility lies with the present leadership both political and religious who should not exploit communal forces to gain political power. The ruling and opposition parties with a view to prevent the use of the communal card for selfish political ends must draw up some code.

3. Communal Violence: Meaning

Communal violence includes and encompasses violent acts, which may be defined as crimes in law, but there are many other acts not falling strictly under criminal activities. The devastating effect of communal violence is much more dangerous and alarming than if it were simply a riot/crime.

The terms 'communal violence' and 'communal riots' have not been defined in the Indian Penal Code (IPC), 1861 or Criminal Procedure Code (Cr.PC), 1973. The IPC merely defines 'unlawful assembly'²¹ (Section 141) and 'riot'²² (Section 146).

The police use these sections of the IPC to deal with communal violence. The definition of unlawful assembly leaves room for interpretation as to whether when and how an assembly becomes 'unlawful' and whether or not a particular incident was a 'communal riot'. Only those incidents of violence come under the purview of 'rioting' that constitute offence under the IPC. The police count as a 'communal incident' any violent incident in which the opposing parties happen to be members of the two communities, irrespective of the cause. This provides scope for police discretion.

Communal violence can never be explained in terms of religion alone. The religious factor is not the real one behind it, but it is exploited to suit one's own end. When religious sentiments and cultural ethos are manipulated for selfish gains, the result is communal tension or communal violence.

Violence may be divided into two broad categories:

- (1) **Individual violence; and**
- (2) **Social violence.**

'Individual violence' consists of heinous crime of murder and grievous hurt, including attempts at dacoity, robbery, wrongful confinement and serious assaults. The public is tolerant with crime against property but crime of violence generates fear, specially fear of strangers. The fear of strangers has affected social order, mobility, mutual distrust and withdrawal and finally the quality of life.

'Individual violence' is defined as "a behaviour that injures a person who does not want to be harmed." Robert Baron has focused on four salient features of violence:²³

- (1) **Behaviour;**

- (2) **Intention to harm;**
- (3) **Human being as a victim and aggressor; and**
- (4) **Reluctance of the victim to be harmed.**

M. Janowitz defined 'social violence' that includes both communal and commodity riots, as "communal violence refers to physical attacks against one group by another; commodity riots refer to violence against property including damage, destruction and looting of shops, houses and other establishments."²⁴

Therefore, social violence refers to violence against one group by another. It may be based on religious, sectarian, social or political differences. The above definition is applicable to group conflicts.

In India, communal violence means those communal clashes in which Hindus and Muslims fight against each other making warring groups because of religion. Many times, there is a conflict between the state and one group of citizens. The identity of this group may apparently be religious but this clash would not come under the meaning of communal violence. Violence against other communities such as the Sikhs and the Christians too has not been rare.

Communal violence has been increasing because of increasing intolerance of another religious group, belief and discrimination based on religious group identities. One cannot deny the fact that communal violence takes place in an atmosphere of religious prejudice, deep-hatred, deep-rooted passions, jealousies and negative attitudes against the opposite group.

Eruption of violence based on religion, community, region, caste, sex, etc., creates the law and order problem in the society. Religion and caste, by aligning with politics, tend to generate communal violence. The caste, community or religion based biases have been found to play a crucial role in augmenting communal violence.

Communal violence has been an endemic problem throughout the post-independence period. In recent times, it has assumed very serious proportions particularly because of the politically motivated electoral calculations. It is surprising that in a nation where all faiths preach oneness of humanity, communal tensions overflow at the slightest pretext.

Thus, communal violence refers to both offences against persons as well as property. It includes both physical attacks and oral violence of threat and abuse. The communal violence has a religious garb over it, but in reality, those resorting to it are neither true Hindus nor true Muslims. No religion would justify intolerance and hatred. Religion does not preach enmity amongst us.

The following may be the features of communal violence:

- 1) One group initiates the action.
- 2) A swift violent reaction by the opposite group starts.
- 3) There is a chain reaction by both the groups and a large number of people are collected and moved in the affected areas.
- 4) In a short time, the news of violence spreads and other retaliatory physical assaults and attacks on property follow in other areas unconnected with the incident.

5) It has a tendency to force even secular persons to think temporarily in communal terms to provide for the safety of person and property and thus generates a vicious circle. In this way, communal violence has a psychological explanation too.

Communal violence is borne out of emotion, hatred, hostility and prejudice. It may be oral and physical violence against one religious group by another with intention to physically harm or destroy the property or both as they belong to a particular religious group.

4. Concluding Remarks

Communalism as an ideology is the ultimate source of communal violence. Though it is important to combat communal organizations and communal politics, it is equally vital to counter communal ideology. All communalisms whether majority or minority must be opposed simultaneously.

Communal violence is the consequence of the prior spread of communal thinking. It is a challenge to India's secularism, composite culture and unity in diversity and it poses a threat to the unity and integrity of our country. National integration is the basis for India's survival.

Thus, the penetration of communalism and communal ideology has to be checked and eliminated. We must try to reduce the frequency and intensity of communalism and communal violence.

Endnotes

1. A.P. Maheshwari, *Communalism: Handed with a Difference* 12 (Ajanta Books International, New Delhi, 2000).
2. R.N.P. Singh, *Riots and Wrongs, Islam and Religious Riots: A Case Study* 97-98 (India First Foundation, New Delhi, 2004).
3. Anamika Shrivastava, *Communal Violence and Administration* 25 (Rawat Publications, Jaipur, 1999).
4. Id. at 25-26.
5. George A. Hillary, "Definition of Community: Areas of Agreement", 20 *Rural Sociology* 118 (June 1955); see also K.D. Gangarade, *Community Organisation in India* 1 (Popular Prakashan, Mumbai, 1971).
6. Jitendra Narayan, *Communal Riots in India: A Case Study of an Indian State* 5 (Ashish Publishing House, New Delhi, 1992).
7. Supra note 3 at 25.
8. Albert S. Hornby, A.P. Cowie, et.al. *Oxford Advance Learner's Dictionary of Current English* 171 (Oxford University Press, London, 3rd Ed., 1974).
9. Ashish Banerjee, "Comparative Curfew: Changing Dimensions of Communal Politics in India" in Veena Das (ed.), *Mirror of Violence: Communities Riots and Survivors in South Asia* 65 (Oxford University Press, New Delhi, 1990).
10. Supra note 3 at 26.

11. Pradeep Mandhav, *Communalism in India: A Paradigm Shift to Indian Politics* 4 (Authors Press, Delhi, 2000).
12. V.N. Rai, *Combating Communal Conflict: Perception of Police Neutrality During Hindu-Muslim Riots in India* 17 (Manas Publications, New Delhi, 2008).
13. V.V. Singh, *Communal Violence* 79 (Rawat Publications, Jaipur, 1993).
14. Id. at 77.
15. Id. at 79.
16. Id. at 80.
17. Supra note 6 at 15; see also Anirban Kashyap, *Communalism and Constitution* 226 (Lancers Books, New Delhi, 1988).
18. Supra note 13 at 81.
19. K.K. Joshi, "Genesis of Communal Discord", *The Tribune*, August 7, 1987.
20. A.A. Engineer, "To Preserve Democracy and Unity Reject Communal Politics", *The Indian Express*, October 19, 1989.
21. Section 141 of IPC says, an assembly of five or more persons is designated an "unlawful assembly" if the common object of the persons composing that assembly is-
First.- To overawe by criminal force, or show of criminal force, the Central or any State Government or Parliament or the Legislature of any State, or any public servant in the exercise of the lawful power of such public servant; or
Secondly.-To resist the execution of any law, or of any legal process; or
Thirdly.-To commit any mischief or criminal trespass, or other offence; or
Fourthly.-By means of criminal force, or show of criminal force, to any person, to take or obtain possession of any property, or to deprive any person of the enjoyment of a right of way, or of the use of water or other incorporeal right of which he is in possession or enjoyment, or to enforce any right or supposed right; or
Fifthly.-By means of criminal force, or show of criminal force, to compel any person to do what he is not legally bound to do, or to omit to do what he is legally entitled to do.
Explanation.-An assembly, which was not unlawful when it assembled, may subsequently become an unlawful assembly.
22. Section 146 of IPC says, whenever force or violence is used by an unlawful assembly, or by any member thereof, in prosecution of the common object of such assembly, every member of such assembly is guilty of the offence of rioting.
23. Kannu Pillai, *Communal Violence: A Sociological Study of Gujarat* 26 (Shipra Publications, Delhi, 2006).
24. Ibid.

Description of Clouds in Sanskrit Scientific Treatises

Especially in *Bṛhatsaṃhitā*, *Kṛṣi-Parāśara*, *Meghamālā*

Guide: Dr. Aniruddha Mandlik

Department of Sanskrit and
M. Phil., Ph. D. Sanskrit Research Center S. N. Arts,
D. J. M. Commerce & B. N. S. Science College
Sangamner, Ahmednagar.

Mr. Nikhil Dnyaneshwar Jagtap

Ph.D. Student

1. Introduction
 - 1.1. What is a cloud?
 - 1.2. Defining references
2. *Bṛhatsaṃhitā* – an overview
3. *Kṛṣi-Parāśara* – an overview
4. *Meghamālā* – an overview
5. Analysis
6. Conclusion

Rain is an essential element of life on the earth. It brings water to the earth which is one of the three important elements namely air, water and food, which are very necessary for survival of any living beings on the planet. Indian sub-continent is a region where monsoon i.e. season of rain, is treated as an independent season which is also the primary season and all the human activities are planned according to it.

Clouds are the main source of rain. They are so important that the modern science has developed the technique of artificial rain. Since ancient times, man is very curious about the formation of clouds. According to Indian tradition, five factors responsible for the formation of cloud. These five factors are dust particles, water vapour, air, lightening, thunder. (*Meghadootam* – 1.5 (Kalidasa, Wilson, & Johnson, 1867)) Many ancient scientists have observed these clouds and made the predictions about rain on the basis of their observations.

Indians were quite ahead in observing skies and astronomical phenomena. Since *Vedic* (earliest Indian literature) times, there have been many treatises dealing with the rain and the phenomena related to it. There are also other treatises like *Kauṭīliya Arthaśāstra*, *Meghadootam*, *Ṛtusaṃhāraṃ*, *Prācyabhāratīyaṃ* *Ṛtuvijnānaṃ* etc. One of the *Vedic* hymns goes as follows:

kṛṣṇaṃ niyānaṃ harayaḥ suparṇā apo vasānā divamut patanti

ta āvayitrantsadanādṛtasyādid ghṛtena pṛthivīm vyu duḥ...

(*Atharvaveda* 6.22.1)

Rays of the sun reach the heaven crossing the dark space after having absorbed the liquids from the earth. Those sunrays bring that water in the form of rain and wet the earth with that water. (Sharma, 2015)

As mentioned above, Sanskrit literature is replete with the description of rain and phenomena related to it. But, for the sake of conciseness of this work, only specific scientific texts namely *Bṛhatsaṃhitā* of *Varāhamihira*, *Kṛṣi-Parāśara* and *Meghamālā* are considered. Let us view them one by one.

***Bṛhatsaṃhitā* – an overview**

Bṛhatsaṃhitā is a scientific text composed by *Varāhamihira* in 5th Century CE. He belonged to the *Gupta* era. *Bṛhatsaṃhitā* is a work that deals with various scientific aspects of day-to-day life from such as astrology, astronomy, agriculture, geology, meteorology etc. Being purely a scientific text, Chapters 21 to 23 of the *Bṛhatsaṃhitā* deal with rain and the phenomena related with it. Of these, chapter 23 (*Pravarshaṇādhyāya* – The Quantity of Rain) is not directly related to the present work. Hence, only the first two of the above-mentioned have been considered here.

Chapter 21 *Garbhalakṣaṇam* (Pregnancy of Clouds) of the *Bṛhatsaṃhitā* mainly deals with the identification of a rain-bearing cloud. It also discusses the period of cloud pregnancy. *Varāhamihira* observes some other changes in nature during the period of cloud formation. He also mentions the duration of cloud formation and predicts the date of rainfall. (*Bṛhatsaṃhitā* – 21. 6-7 (Varāhamihira, 1946)) Meanwhile, he also states the factors that may harm the development of a rain-bearing cloud causing the decrease in rainfall. (Verse 25-26 (Varāhamihira, 1946)) In verse 30, of the same chapter *Varāhamihira* mentions that clouds conceived in different constellations or asterisms shower rain after 195 days for specific days in the monsoon season. (Varāhamihira, 1946). He also states that if a cloud rains before the due time, it will rain excessively. He also calls it miscarriage of the cloud since there are some factors which cause the destruction of the foetuses of clouds. (Verse 34 (Varāhamihira, 1946)). It is also interesting to know that *Varāhamihira* also mentions how hailstones are formed. According to him, if any fully-grown cloud does not shower in the ongoing season due to planetary or other circumstances, it will shower hailstones at the same time next season. He compares this situation with a cow who is not milked and since milk retained in her becomes very hard. (Verse 35-36 (Varāhamihira, 1946)).

Chapter 22 *Garbhadhāraṇādhyāyaḥ* (Pregnancy of the Air) deals with time of the showers of rain-clouds. The chapter includes only eight verses and they mainly state the various signs for the prediction of the showers. He also mentions names of the scholars who have studied these topics before him. In this chapter, he refers to the authority of sage *Vasiṣṭha* (Verse 3 (Varāhamihira, 1946)). Chapter 23 *Pravarṣaṇādhyāyaḥ* (The Quantity of Rainfall), tells of the proportion in which these clouds shower. Hence, it's not dealt with in details in this paper.

***Kṛṣi-Parāśara* – an overview**

This book written by sage *Parāśara* mainly deals with agriculture as is mentioned in the name of the book itself. While dealing with it, it also encompasses the factors concerned i. e. rain and clouds. Although the precise time of this treatise is not determined, it is believed that the treatise was composed between 8th and 11th century.

The treatise has two chapters related to clouds namely *Meghānayanam*

(Determination of Cloud) and *Jalāḍhakanirṇayaḥ* (Determination of the measurement of water). In the chapter *Meghānayanam*, the author states the four types of clouds namely *Āvartāḥ*, *Samvartāḥ*, *Puṣkarāḥ* and *Droṇāḥ*. (Verse 24, *Meghānayanam* (Majumdar & Banerjee, 1960)). He further states that the cloud named *Āvartāḥ* rains in the one limited region only. The cloud *Samvartāḥ* rains everywhere on the earth. The cloud *Puṣkarāḥ* rains very less and the cloud *Droṇāḥ* floods the earth with water. (Verse 25, *Meghānayanam* (Majumdar & Banerjee, 1960)).

Meghamālā – an overview

Meghamālā is in the form of a dialogue between *Śiva* and *Pārvatī*. So, it's believed that its original creator is Lord *Śiva* himself. But many scholars credit the composition of the treatise to *Garga*. While some other scholars say that it was composed by *Rudrayāmala* whereas some scholars consider *Nārada* as the creator of this treatise. The era of this treatise is considered to be between the 1st century BC and 1st century AD.

The beginning of the treatise is in the form of dialogue between *Śiva* and *Parvati*. *Parvati* is willing to know about meteorology and asks *Śiva* about it. In reply, Lord *Śiva* tells her the detailed knowledge of the clouds.

According to *Meghamālā*, there are four classes of clouds. They are mentioned as *Brāhmaṇa*, *Kṣatriya*, *Vaiśya* and *Śūdra*. The following chart tells us about the classification of clouds according to the treatise.

Classes	Time	Direction	Color	Sound
<i>Brāhmaṇa</i>	Earlier Day	North	White	Sweet
<i>Kṣatriya</i>	Noon	East	Red	Humming
<i>Vaiśya</i>	Yellow	South	Yellow	Roaring
<i>Śūdra</i>	Night	West	Black	Thumping

Furthermore, the treatise goes on to describe the ten kings of clouds and also the various numbers and names of the clouds. Chapter one of the treatise consists of 100 verses which deal with the details of clouds. (Shiva, 1905) There is a mention of ten cloud kings situated on ten different mountains. These kings have 10 crore servants and 21 generals at their service.¹ Ten cloud kings are situated on the following mountains – *Mandarācala*, *Kailāsa*, *Vikaṭa*, *Jathara*, *Sumeru*, *Pārijāta*, *Himālaya*, *Gandhamādana*. Besides, in the verses 34 and 35, there are given the twelve names of clouds. They are as follows: *Subudha*, *Nandaśālī*, *Kanyada*, *Prthuśravā*, *Vāsukī*, *Takṣaka*, *Vikarta*, *Sārbudha*, *Hemamālī*, *Jalendra*, *Vajradamṣṭra* and *Viṣapada*. Thus, the book gives a detailed insight about the clouds.

Analysis

While studying these scientific books, we come across various details of the clouds and rain. All the three books, belong to the different eras. *Bṛhatsaṃhitā* has three chapters

¹ vikhyātādaśarājāmaḥ sevakādaśkoṭmaḥ |
ekaviṃśatibhurvāpābrahmāṇḍecaivasaṃsthitāḥ ||

which mainly deal with rain bearing clouds whereas *Kṛṣi-Parāśara*, being the latest of the trio, has more chapters which two chapters which tell of rain bearing clouds. *Meghamālā*, being the oldest book of these three, gives us immense details about the clouds but it does not specify which of these clouds are rain bearing and which are not. Of course, there are some chapters ahead in the book which also deal with conception of clouds which is also mentioned in *Bṛhatsamhitā*. Meanwhile the book *Bṛhatsamhitā* does not tell us about the types of clouds, the remaining two treatises provide detailed insights about them even though the types and names mentioned by both the treatises vary to great extents.

Conclusion

The paper can be concluded on the following findings –

All the books belong to the different eras. The content they provide vary to great extents though the phenomena they are dealing about remain same.

Kṛṣi-Parāśara, is the latest book in the group. So, it also mentions the previous scholars who studied the phenomenon of rain.

So does *Varāhamihira* in his text *Bṛhatsamhitā*. Surprisingly, he does not mention *Meghamālā* anywhere in his book. The reason for this could be that the latter might not be that popular.

Meghamālā is the oldest treatise and it is not certain who is the author of this book. Still, it has more and detailed descriptions of the clouds.

References

- Kalidasa, Wilson, H. H., & Johnson, F. (1867). *The Megha-Duta by Kalidasa* (Third ed.). London: Trubner and Co.
- Majumdar, G. P., & Banerjee, S. C. (Eds.). (1960). *Kṛṣi-Parasara*. (G. P. Majumdar, & S. C. Banerjee, Trans.) Calcutta: The Asiatic Society.
- Meghamala*. (1905). (N. P. Mishra, Trans.) Mumbai: Pt Kisanlalji.
- Sharma, G. S. (2015). *Atharvaveda*. New Delhi: Sanskrit Sahitya Prakashan.
- Varahamihira. (1946). *Varahamihira's Brihat Samhita*. (V. Sastri, & M. Bhat, Trans.) Bangalore: V. B. Soobbiah & Sons.—

"Growth Of Population In Beed District, A Geographical Study"

Dr. Bharat Rupchand Usare

Assistant Professor,

Department of Geography,

Government College of Arts and science, Aurangabad.

Abstract:

The aim of this study is to present a view of the distribution of population is important aspect of population characteristics. Population of the every geographical area is increasing one. It is increasing rapidly in some places while slowly in some geographical area. In areas where conditions are favorable for the development of agriculture, Industries, transportation and trade, the carrying capacity of land is high and such areas can accommodate more people'. Geographers, demographers, sociologists, statisticians have all made their contribution in developing the ways to describe population distribution and concentration.

Keywords :- Composition of population, sex ratio, Literacy.

Introduction:-

Demographic factors as like growth of population, density of population, landholding size, sex ratio, Literacy etc. are played an important role in social cultural, economic, industrial and agricultural development of the region. It is the people proper social progress, create social wealth, development of science and technology, through their handwork and continuously transform the human environment. Man being powerful geographical factors on the earth surface. He determines the economic pattern of resource and plays a crucial role in the entire process of land use production. Population characteristics of Beed district, which mainly includes Growth of population Distribution of population, Composition of population. In composition of population include subunits like age composition, sex composition, literacy rate, economic composition and religious composition etc.

Study Area:

Beed district lies between 18o27' and 19o27' North Latitudes and 74o49' and 76o44' East Longitudes. Beed district is located in central part of Maharashtra state in central India. The district is bounded by Aurangabad and Jalna in the North, Parbhani and Latur in the East, Ahmednagar and Osmanabad in the South and Ahmednagar in the West. The population of Beed district was 25.86 lakh (Census 2011) and covers a geographical area of 10615.3sq. Km. There is 11 tehsils in the district. For administrative purpose, the district is divided in two parts. One section is named as Beed and includes 5 tehsils of Beed, Georai, Patoda, Ashti and Shirur (Kasar) while the other section is Ambajogai and includes 6 tehsils namely Ambajogai, Kaij, Manjalgaon, Dharur, Parli and Wadwani.

Data base and Methodology:

The present study on tourism is based on secondary data. The data has been obtained from the related articles, research papers, reports, policies and plan documents of

Government of India and Maharashtra .Some data has been obtained from websites of Govt. of India and Govt. of Maharashtra, beed.nic.in, been undertaken to know the environmental status. Data will be collected from secondary source. Secondary data will be collected from social economic review district census handbook, gazettes, decennial census Reports of Government of India.

The objectives of the paper:

1. The growth rate of population has great significance study of demographical factors.
2. The fast growth of population impact on agriculture and industry
3. Rapid population growth is main cause of environment degradation and overall poor living conditions.
4. The population explosion is the series problem impact on Social and economic conditions.

The growth of population is an index of its economic development and social awaking as well as many other characters of study region. Man's occupation is one of the significant factors follows in the size from time to time and people migrate temporally both within the administrative boundaries and across them. The growth of population in any impact of the basic factors namely fertility, mortality, and mobility. The difference between fertility and mortality is called natural growth of population. 'Population growth rate is generally obtained by dividing the change by the period of time elapsed during the change. Thus, growth rate of a population is the number of organisms added to the population per time'. Population growth rate (PGR) is the change in the number of individuals in a population increase. Growth rate of a population is the number of organisms added to the population per time. This ratio of population growth may either positive (+ ve) or negative (-ve). A positive (+ ve) growth ratio/ rate indicates that the population is increasing, while a negative (- ve) growth ratio/ rate indicates population decline. A growth ratio of zero indicates the same number of people at the two times. The study of population growth has been assuming greater significance in population studies undertaken by social scientist in India and abroad in recent years and Such studies are all the more important for areas which, are densely populated and seem to have reached a saturation level in the context of the prevailing technological and economic conditions. Rapid population growth is treated as the hard core factor accountable for deteriorating resource situation environment degradation and overall poor living conditions. The developing countries like India population explosion is the series problem before the world. Social and economic conditions of the people are thrown out of the increase in the total population of such countries. The growth of population may be approached just by taking into consideration the next year growth of population over the basic years. The following formula used to calculate the growth rate of population.

$$r = \frac{P_n - P_o}{P_o} \times 100$$

Where,

r = Denotes growth rate of population.

P_n = Denotes current year population.

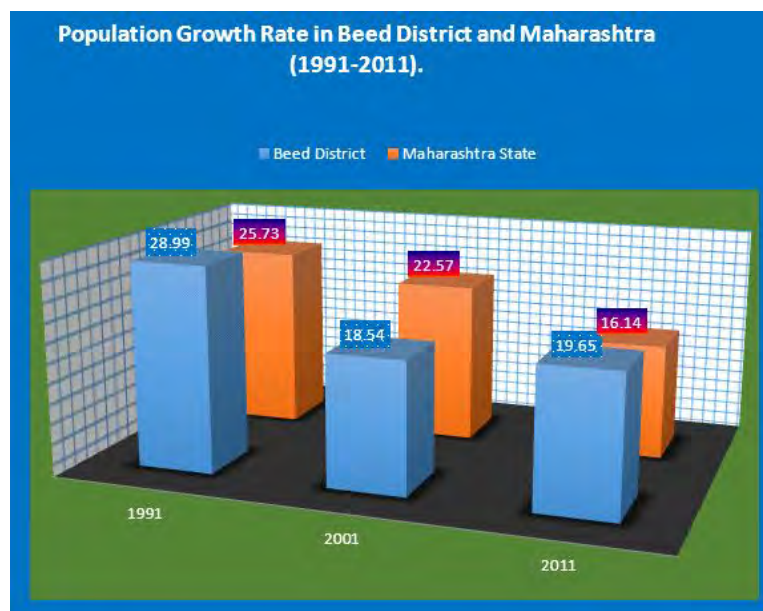
P_o = Denotes base year population.

The growth rate of population has great significance study of demographical factors. The growth of population is important because the fast growth impact on agriculture and industry. The population of district increased from 21, 61250 lakh in 2001 to 25, 85962 lakh in 2011 giving a decadal growth of population 19.65%. In 2001 out of the out of the total population rural population was 17, 74180 and urban population was 3, 87,070.

Table no.1 Population Growth in Beed District and Maharashtra 1991-2011

Sr. No.	Year	Beed District		Maharashtra State	
		Population	Growth Rate %	Population	Growth Rate %
1	1991	18,22,072	+28.99	7,89,37,000	+ 25.73
2	2001	21,61,250	+18.54	9,67,52,000	+ 22.57
3	2011	25,85,962	+19.65	11,23,72,972	+ 16.14

Source: District Census Handbook of Beed District 1991 -2011.

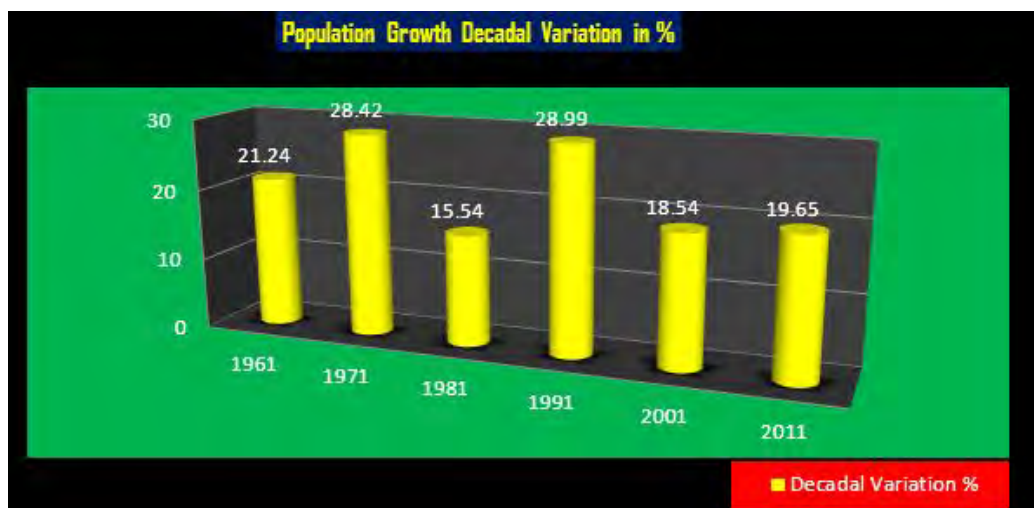
Graph No.1. Population Growth Rate in Beed District and Maharashtra - (1991-2011).

According to table 3.1.indicates that the growth rate of population of Beed district was 28.99% in the year 1991. The population growth rate was decrease from year 1991 to 2001 which is 28.99% to 18.54 %. Year 2011 population growth rate was 19.65% increases from 2001. Other hand the population growth rate of Maharashtra was continuous decrease from 1991 which was 25.73% and it was decrease in 2001 upto 22.57% and further in 2011 population growth rate was decreased to 16.14%. But the discovery of new antibiotics advances in field of medicine and surgery and improvement in public health so the death rate low level and population of Maharashtra as well as Beed District has increased rapidly.

Table No.2 Decadal Growth and Variation in Population of Beed District - (1961 to 2011)

Sr. No.	Year	Persons	Decadal Population Growth	Percentage decadal Variation	Males	Females
1	1961	10,01,466	+1,75,420	+21.24	5,08,827	4,92,639
2	1971	12,86,121	+2,84,655	+28.42	6,58,204	6,27,917
3	1981	14,86,030	+1,99,909	+15.54	7,55,971	7,30,059
4	1991	18,22,072	+3,36,042	+28.99	9,37,410	8,84,662
5	2001	21,61,250	+3,39,178	+18.54	11,16,356	10,44,894
6	2011	25,85,962	+4,24,712	+19.65	13,52,468	12,33,494

Source: Socio-economic abstract of Beed District- 1961-2011.

Graph No. 2 Decadal Growth and Variation in Population of Beed District - (1961 to 2011).

In 1961 population in beed district was 10 lakhs and it was increased upto 25.85 lakhs in 2011. The highest percentage of decadal variation was observed in 1981 to 1991 which is 28.99 % and the lowest percentage of decadal variation was found in 1971 to 1981 which is 15.54. As per the number of population increase, the decadal population growth of Beed district was highest in 2001 which was 424712 populations and the lowest in 1961 which was 175420. The Population of Beed district is continuously increased but after 1991 population increase more than 3 lacs in decade. In year 2011 the total population was 25, 85,962 and decadal growth rate of population was 19.65%. Since 1961 there has been a change in trend of population growth the main cause of rapidly growth of population is the decline in death rate, and decrease in birth rate. It is thus, clear that the region's population is also growing as a rapid rate since 1961. There is also significant difference in tehsil to tehsil. Most densely populated tehsils have shown higher rates of growth rate.

Table No. 3 Decadal Variation in Rural and Urban Population Growth Rate of Beed District (1961-2011)

Sr. No.	Decade	Population Growth Rate (%).		
		General	Rural	Urban
1	1961-1971	28.42	25.92	51.35
2	1971-1981	15.54	10.51	53.90
4	1981-1991	28.99	26.41	42.30
5	1991-2001	18.54	18.60	38.27
5	2001-2011	19.65	16.75	32.97

Source: Beed District census handbook 1961-2011.

Graph 3 Decadal Variations in Rural and Urban Population Growth Rate of Beed District (1961-2011).

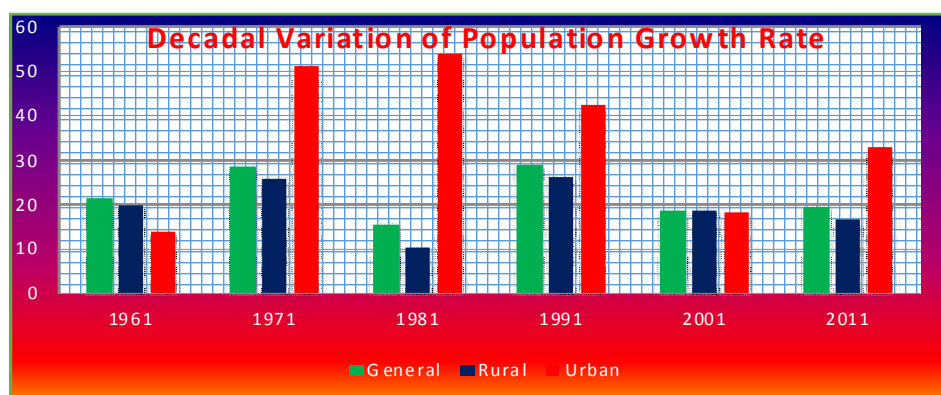

Table 3 indicates the trends of total, rural and urban population growth rate from 1961 to 2011. General highest population growth rate was 28.99% in 1981 to 1991 and lowest population growth rate was 15.54% in 1971 to 1981. The highest rural population growth rate in 1981 to 1991 which was 26.41% and the lowest rural population growth rate in 1971 to 1981 which was 10.51 %. The highest urban population growth rate in 1971 to 1981 which was 53.90 % and lowest in 1951 to 1961 which was 14.04 % generally population growth rate of urban population is more than rural population.

Conclusion:

In year 2011 the total population was 25, 85,962 and decadal growth rate of population was 19.65%. Since 1901 there has been a change in trend of population growth the main cause of rapidly growth of population is the decline in death rate, and decrease in birth rate. It is thus, clear that the region's population is also growing as a rapid rate since 1901 only 1921 negative growth rate that is -25.12. The growth rates of tehsil, there is also significant difference in tehsil to tehsil. Most densely populated tehsils have shown higher rates of growth rate.

References:

- 1) Mohammad Izhar Hassan (2009), Population Geography, Rawat Publication.
- 2) Dr.R.C.Chandana (2012) Geography of population, kalyani publishers.
- 3) Socio-Economic Review and District Statistical Abstract of Beed, 2011-12
- 4) Government of India, Maharashtra State Gazetteers (1991)
- 5) Gazetteer of India, Maharashtra, State, Beed Dist. 1969.
- 6) Socio-Economic Review and District Statistical Abstract of Beed, 2011-12.
- 7) Gazetteer of India, Maharashtra State - Beed District.
- 8) www.beed.nic.in/about_the_district.html.

Inheritance of Loss - Epic of Diaspora

Dr.Sangeeta S. Sasane

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya ,Beed

Inheritance of Loss is a globalized novel deals with the multicultural reverberations of the globalized world in new millennium .America is a power of global economy .Inheritance Of Loss is a large extent a story of Diaspora and migration .this novel delineates the stories of Indian village life and of her people's efforts to acquire modernity and the stories of illegal immigrants in a modern center of globalized economy and politics like New York .The problem of migration always annoyed Kiran Desai .She draws our attention on the issue of migration in an interview

"It is something that has been going on forever I did not realize it at first .There are so many interlinked patterns that it becomes importance to examine it .It is quite a pertinent issue .Politicians are still talking of taking non-westerners to western countries, people from poor countries to rich ones .It has a darker side .There is a reverse journey happening too like in my grandfather's time when they went abroad to study and then returned '"¹

Both Kiran Desai and her mother Anita Desai has presented her views about Indian experiences of migration .They have a common sensibility towards migration and diaspora as both are migrated and brought up in multicultural atmosphere and has lived in east and west so thought is the fusion of cross-cultural conflict and east west encounter

"There is a parallels tread ...My mother is half German and her father was from Bangladesh I don't see the connection until much later especially with her Fasting ,Feasting so these are connection and parallels the process of leaving India today '"²

The Booker Prize winner ,Kiran Desai is a daughter of a well known Indian English author Anita Desai and father is Ashwin Desai .She has won Booker prize in 2006 for her novel Inheritance of Loss She lived in Delhi up to the age of fourteen and went to USA .After graduation she joined a writing programme called Hollins in Virginia where she has started writing Hullabaloo in the Guava Orchard .Then she went to Columbia University to study creative writing .Basically Kiran Desai born and brought up in a multicultural atmosphere ,as she has a right perspective for such life. Inheritance of Loss deals with two stories runs parallel a Gujarati family in the foothills of the north -eastern Himalayas and of illegally immigration in New York .Kiran has autobiographical experiences of the alienation in foreign countries .Kiran Desai has the feeling of longingness about homeland and poetics of diaspora .Here she has drawn the pathetic picture of immigrants in America and blackish reality of globalization She narrates economic factors responsible on the lives of immigrants. Inheritance is the myth of dusky story of globalization which is the trauma and east west encounter, cultural duality and self identity crisis

"The Inheritance of Loss is a dark and ambitious glimpse at globalization and its discontents '"³

Kiran has a great love for India so she put India and Indian people at the core of her writing. The Inheritance of Loss deals with the story of retired Judge, his young granddaughter, old loyal cook and his pet dog Mutt. America deals with the story of Biju the son of the judge's cook, Pannalal who tries and struggles to survive as an illegal immigrant worker in New York. Biju has been moving from one ill paid job to another in that struggle of period in America. "Some common historical factors like colonialism and the century old economic and cultural subjugation of the third world by the affluent west have shaped these characters and their identity"⁴

The story begins at the Darjeeling hills of west Bengal. In a crumbling estate in Kalimpong, situated at the foothills of Darjeeling hills. Popatlal Patel a retired and reclusive Sai and old cook Pannalal and pet dog named Mutt. They lived there. story focused on two main characters Biju and Sai. Biju is an illegal Indian immigrant has been living in the United States son of cook. Novel depicts the journey of Biju, an illegal immigrant in the U S who is struggling for establishing a new life. Grandfather of Sai is a retired Judge is one of Indian who has forgotten the natural Indian way of life. The retired Judge is a man disgusted with Indian ways of life, tradition and customs so he eats chapattis with a knife and fork. He hates all Indians including his father and wife and breaks ties with wife due to hatred kind of racial hatred that has been fanned by Europeans during his stay in Britain. The Judge and his Anglophobia resulted in self hatred and hatred for own people and homeland.

The judge is described by the narrator as one of those ridiculous Indian who couldn't rid themselves of what they had broken their souls to learn. Jemubhai Patel and his personality is the product of bitter experiences what he had got during his stay at London. Jemubhai was the first boy from community who studied and went to an English University when Jemubhai went to west he stunned to see a racial hatred, the ridiculous way of western people with Black immigrants. Jemubhai was ridiculed by the white people for his accent, color and smell. He has isolated by white society he unable to cope with the conflict of identities. He became a stranger to himself and forgot to laugh. He could not able to love his own people and their tradition and custom.

"Thus the conscious and prolonged endeavor to be like the masters led to a sense of inferiority and cultural uprootedness and left him bereft of vitality, merit and dignity which were his racial inheritance. The encounter with England left him only a mimic man"⁵ Idbi. Biju is an illegal immigrant worker and has been living a life of downtrodden in the kitchen of the restaurant in New York. Actually America is a land of opportunities so the exodus of population from eastern countries migrated to America in a hope of better life and they become a victim of glamour of American refined life. America is a power of world and economic center. Biju always dogged by insecurity and fear that he would be discovered as an illegal worker he also came to learn from fellow worker about the fast expanding Indian diaspora and felt amazed by his own misconceptions and ignorance. Kiran Desai delineates Indian diaspora in

her novel with brilliantly .Biju found himself cast in a world which is superpower and constantly in a changing mode due to his ill adoptability and native rootedness he caught between the globalized and homogenized reality became helpless in the refined globalized glamorous highly sophisticated society of America.

"Desai's novel registers the multicultural reverberations of new millennium with the sensitive instrumentality of fiction .it is a globalized novel for a globalized world " 6

REFERANCES

1. India today, October 30, 2006
2. India today October 30, 2006
3. The Fiction of Kiran Desai edited by Tapan K Ghosh Pub. , Prestige
4. Ibid 20
5. Idbi 25
6. The Telegraph, 12 October 2006

Marginal life and literature

Dr.Sangeeta S. Sasane

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya,Beed

Literature is the realistic image of human life, human civilization, emotions and rationalistic approach of life. It is the authentic image of human life and also hypothetical aptitude of human nature it deals with imagination but the life related literature deal with facts and the literature which deals with fact and realism is called realistic literature.

Marginal writing deals with the literature that is related with downtrodden people who are away from the central strata of the society, it is assumed in the previous era that they are born for slavery, hatred and to serve others, it is nothing but the actual picture of society in India .Life of Dalit deals with the struggle of basic needs as well as human affinity also. Animals are allowed for quenching their thirst on the edge of river and well but untouchables are not permitted for water if he dies for water also that much prohibition has been approved in the society so Dalits are hardly gets the human affection and love also it is completely the inhumanity As states "Dalit literature is marked by revolt and negativism ,since it is closely associated with the hopes for freedom of group of people who ,as untouchable ,are victims of social ,economic and cultural inequality "¹

Base of any society should be equality but Indian social system is based on inequality and discrimination, the human has been divided among the groups ,upper caste people are rich and Dalits are poor ,they don't have right to live respectable life even they do not dared to love or marry someone who is from upper caste community . Velutha a Dalit character in The God of Small Things is also suffered in the hands of upper strata of society .Arudhati Roy has depicted the suffering ,grief ,frustration ,discrimination of marginal weaker section of the Indian society .she has presented the story of Dalit boy who has been denied and killed as he was dalit ,his mistake was only ,he has taken birth in Dalit family , Velutha is untouchable a Paravan by caste ,the schedule caste ,he has been suffered from caste discrimination in his life " the Paravan ,Velutha ,whom we may call the male protagonist of the novel ,is looked down upon almost at every stage in his life .As a small boy his father to deliver the coconuts plucked from the trees in the compound ,they come from the back entrance and later as a mature man ,he falsely implicated in a case of attempted rape of Ammu " ²

Actually Velutha is a tragic ,long suffered and victimized protagonist of novel ,he is carpenter He is highly intellectual an excellent carpenter with technical mind ,if he gets the opportunity ,he definitely successful in his life ,even other people also recognize his talent but his mistake was as Dalit boy ,doesn't get good education and even not getting opportunity to do best in his life "Mammachi discovered Velutha 's talent for carpentry when he was just three years younger than Ammu ,She enrolled him into the untouchable school .that was started by her father in law Every afternoon after school Velutha worked with John Kelin a carpenter in Bavaria and learnt carpentry .But his self assurance disturbed his father ,Vellya Pappen .As

a result of family bickering Velutha left home "3

He was talented and has been technical mind but it was useless as he was dalit and dalits are not permitted to get education and get good opportunity Mammachi always tells "Only if he hadn't been a Paravan, he might have been an engineer"⁴

The well known poem The Conversation on a Magshar Night by Dalpat Chauhan a Gujarati poet ,humanistic and dalit poet .The poem also has disclosed the entire life of Dalits ,how it is miserable and full of tears ,the poem deals with the dark reality of dalit communities in India

Dear, do you feel cold?
Come close
But what shall we cover ourselves with?
The sky or the earth?
In your body the magshar freezes
Shivers since long
In this empty moon light of magshar
Your teeth play a drum
And in the mosquito song
Darling, how many eras we have to pass?

The above lines are the realistic picture of Dalit life ,how life becomes hard for them they do not have cloths to protect themselves from the cold of winter ,even basic human needs are not available for them ,actually society makes them weak ,as have been kept them away from education ,money and other opportunities as to live such miserable dependent life on the upper caste so they would easily torture them and use them ,as it has been going on since long time ,life has been suffered and becomes the puppet in the hand of upper caste ,so they easily used them and throw for their benefit

The Untouchable is the poem by Dalpat Chauhan ,also deals with the similar fate of hatred and miserable condition of helpless people

The first day in school,
The dooms day
With trembling hand I did not write
One, two, three...
I wrote
On the fireland of burning desert
My chest
My caste
Since then
I am untouchable, untouchable, you can not
Touch me
Echoed in every atom of my existence

It was an introduction to pain caused by hundred scorpion bites

The above lines are also shows the terrible condition of Dalit life how their life that is hard to live, it is better to die but not to live such miserable life, the pain has been compared with the pain of scorpion bites so it has been easily gets the realistic picture the inhuman life of Dalits that is given by society for their selfishness

We can not count

Two things

Firstly, the stars in the sky

And secondly, insults yours and mine

Above lines are also taken from Dalpat Chauhan's *The Conversation on a Magshar Night*, deals with the realistic image of Dalit communities as they have been insulted anyone without any reason it is also horrible situation of life

For Dalits life is grief, humiliation, hard work, unhealthy life, and only tears for innocence. Reason behind such humiliation is unknown, From ancient times humiliation goes, certain dominated social group force them to live such neglected, humiliated life in poverty. Because Dalits has to give service to upper caste because it has decided in Vedas and Puranas and in return they get only bread and bitter to fill their belly. Dominated powerful caste group always dominated them and suppressed them without any reason. Aim behind such humiliation is that they shouldn't become conscious about status and life. Upper Hindu caste communities always hates Dalis unnecessarily, hatred and discrimination is mixed in their blood from the birth. Significance of Dalit literature is to present the realistic picture of grief and humiliation before entire human world so that such injustice and humiliation should not be repeated in future time. Every human has right to live dignified life, so Dalits has also right to live dignified life and maintain the dignity of human life. *God of Small Things* is the realistic tale of all social injustice "It is the story about the rights of women and the untouchables verses age old restrictions imposed by the traditionalists Indian society. The higher ups in the society are able to do all kinds of damage to those who are in the lower strata of the society"⁵

Velutha is Paravan, a low caste and untouchable carpenter in *God of Small Things* who become victim due to high caste society as he dared to love Ammu but actually she was in depression and her search of emotional supports ends in Velitha. Velutha has paid high prize for this love. "The high caste power is administered through the police. Velutha is tortured to death I nuisance"⁶

His condition was horrible, he become the victim of social structure of India that is based on inequality and discrimination "His skull was fractured in three places -his nose and both his cheek bones were smashed, leaving his face pulpy undefined"⁷

Velutha suffered due to his untouchable status, for his humiliation both upper class hindu and Christians are responsible, they planned against him as he is untouchable and dared to love upper class woman. "The right to love a man of her choice should not be scuttled in the name of religion, caste, colour and class. The traditional society was not only conservative but

authoritarian for it laid down who should love whom. The ultimate outcome of the novel is the tragic death of untouchable boots at the police station .God is no more control of small things rather turning him to The God of Loss"¹⁸

References;

- 1) Arjun Dangale poisoned bread xi
- 2) M .F .Patel Indian Women Novelists ,Critical Discourses Avishkar Publishers, Distrubutors ,Jaipur 18-19
- 3) M .F .Patel Indian Women Novelists ,Critical Discourses Avishkar Publishers, Distrubutors ,Jaipur p.n.19-20
- 4) Arundhati Roy ,God of small things ,p n 62
- 5) M .F .Patel Indian Women Novelists ,Critical Discourses Avishkar Publishers, Distrubutors ,Jaipur p.n.20
- 6) M .F .Patel Indian Women Novelists, Critical Discourses, Avishkar Publishers, Distrubutors ,Jaipur p n 21
- 7) Arundhati Roy ,God of small things p n 310
- 8) M .F .Patel Indian Women Novelists ,Critical Discourses Avishkar Publishers, Distrubutors ,Jaipur p n 21-22
- 9) The Conversation on a Magshar Night by Dalpat Chauhan
- 10) The Untouchable by Dlpac Chauhan.

The Sculptor of Indian Constitution: Dr.Babasaheb Ambedkar

Prof.Dr.Sarjerao Rajaram Kahale

Associate Professor

Mahatma Jyotiba Phule College of Social Work Jalna,431213

Abstract :

Dr.Babasaheb Ambedkar has been outstanding contribution by drafting the constitution of modern India He was a great humanitarian, economist, a political scientist, a philosopher. The inception of the Indian constitution in 1950 was a Significant event not only In the political history of India but also in the history of social justice and human rights He was the first man who understand the necessity of a Democratic system in India and analysed the social, economic and political system of India. At the same time it has opened up new avenues of human welfare And development in India by providing equal rights and privileges to the citizens at large. Dr.Babasaheb Ambedkar was the global personality with the high constitutional knowledge and knowledge of law. He studied all the progressive constitution of contemporary life and designed the constitution of India.

Objectives of Study:The primary aim of the research paper is 1) To examine the fact that to what extent the Indian constitution comprises the vision of Dr.Babasaheb Ambedkar and more specifically to explore the ways in which the social and political philosophy of Dr.Ambedkar have influenced the development of constitution making in India. 2) To study the Concept of social economic justice envisioned by Dr.Babasaheb Ambedkar reflected in Indian constitution.

Key words: Dr.Babasaheb Ambedkar, Constitutional provisions, Socio- economic system, democratic system, depressed classes, human rights, Indian Constitution, social justice, fundamental rights, parliamentary system.

Research Methodology : For particular study Researcher has mostly used Secondary data sources especially reference books, Internet ,private publications and research journals.

Introduction: Bharatratna Dr.Bhimrao Ramji Ambedkar was the chief architect of the Indian Constitution and social reformers and philosophers in India reverentially and most affectionately called Dr.Babasaheb Ambedkar occupied a prominent place in the annals of India's social history. He is the multidimensional personality blessed with Historical vision. He victoriously championed The cause of untouchables emancipation and emanated as the dedicated protagonist of weaker sections. His bitter experience as a born untouchable, progressive western liberal education extensive reading and research wide mass contacts provided him with required perspective,theoretical frame and the depth and dimension for understanding and subjecting to a critical analysis any social political or economic problems. He was a rare blend of a scholar, thinker ,writer, legal luminary constitutional expert and above all a committed humanist. Reconstruction of the self respect of man and his right to equality was the ingestic affection. He in his mission rejected all that opposed to his social goal of reconstructing the self respect of

man and accepted what was conducive to the achievement of this social ideal.

Dr. Ambedkar a symbol of revolt was one of the leading nation builder of modern India who gave his life for the upliftment of the untouchable and the socially backward class of India. Dr. Ambedkar was one of the illustrious son of India Who struggled to restructure the Indian society on the most equalitarian and humanitarian principles. Dr. Ambedkar was not only a learned scholar and eminent jurist but also a revolutionary who fought against social evils like untouchability and caste restriction's throughout his life he battled social discrimination while upholding the rights of the untouchable and other socially backward classes he was appointed as the India's first law minister. He is still considered as the father of the Indian constitution. His contribution in the second round table conference and it's federal structure committee which was well connected with drafting of the new constitution of India was highly appreciated. He was elected to the federal structure committee not by the Indian National Congress but by the British after understanding patriotic mind and fearless advocacy for common man and the democracy. The central theme of this paper is to examine the fact that to what extent the Indian Constitution comprises the vision of Dr. Babasaheb Ambedkar and more specifically explore the ways in which the social and political philosophy of Dr. Ambedkar have influenced the development of constitution making.

Dr. Ambedkar's constitutional ideology: The principle of liberty, equality and fraternity formed the core of Dr. Ambedkar's constitutionalism He considered fraternity to be only another name for democracy. According to him democracy was not merely a form of government but essentially an attitude of respect and reverence towards fellowmen. constitutionalism which can be traced from his writings, speeches, social movements and public and political engagement over four decades. Dr. Ambedkar believed that constitution is not just a return text but it can be an effective tool to ensure justice and equality to all the sections of society specially to the downtrodden sections of the society wished to achieve several objective with the help of constitutional provisions and impact the certain provisions can be traced which clearly reflects the influence of his vision on the Indian constitution the main task undertaken in this paper.

Fundamental rights: The constitution offers some basic freedoms these are right to equality, including equality before law, prohibition of discrimination on grounds of religion, race, caste, sex or place of birth and equality of opportunity in matters of employment article 12 to 35 contained in part third of constitution deal with fundamental rights these are right to freedom of speech and expression, assembly, association or union, movement residence and right to practice any profession. Right against exploitation, prohibiting all forms of forced labour, child labour and trafficking in human being. Right to freedom of conscience and free profession, practice and propagation of religion. Right to constitutional remedies for enforcement of fundamental rights These rights are defined as basic human rights that every Indian citizen has the right to enjoy for a proper and harmonious development of personality These rights universally applied to all citizens irrespective of caste, gender, religion and race.

Socio-economic Justice for people:

Socio-economic justice, as envisioned by Dr. Ambedkar is very well reflected in the Directive principles of state policy included the right to adequate means of livelihood, right against economic exploitation, right of both sexes to equal pay for equal work, right to work and right to public assistance in case of unemployment, old age, sickness and like. This part also contains some principles of economic and social justice and contains ideals which the state should strive to attain. Article 38, for instance, directs the state to bring about a social order where justice-social, political and economic shall be uniform to all the institutions of national life.

Social philosophy: Dr. Ambedkar was, pre-eminently a spokesman of the ignored humanity the workers, small peasants and landless labourers. He expressed the sorrows of the untouchables and tried sincerely to channel activities of the depressed classes. In mobilising them he created a sense of removal of untouchability and completely identified himself with the socially segregated section of the Indian society.

Social justice: The concept of social justice, like law, changes it evolves itself into progressively new patterns and expands its frontiers and assumes new dimension. Social justice has significance in the context of Indian society which is divided into castes and communities and they create walls and barriers of exclusiveness on the basis of superiority and inferiority. Such inequalities pose serious threat to Indian democracy. Concept of social justice takes within its sweep the objective of removing inequality and affording equal opportunities to all citizens in social economic and political affairs.

Conclusions: Main objective of Dr. Babasaheb Ambedkar was to uproot the evil of deep rooted caste system and to transform this country from uncivilised state. The Indian constitution is evolved as a result of Dr. Babasaheb Ambedkar's relentless efforts and strategic approach to the system. The provision made by Dr. Babasaheb Ambedkar in Indian constitution which has enabled the untouchable and women to enjoy the prospects of freedom and realise their individual identity. Dr. Babasaheb Ambedkar's dream of society based on socio-economic justice, human dignity and equality is yet to be realised. His legacy will have to be retrieved and extended by activists committed to the social and cultural renaissance he had envisioned and not by the political purveyors of an exhausted rhetoric who claim to speak in his name.

References :

- 1) The miraculous Great Man-Dr. Babasaheb Ambedkar -Dr. Dhyanraj Kashinath Gaikwad.
- 2) Dr. B. R. Ambedkar Man of Millennium-Lalit K Sahay
- 3) Dr. B. R. Ambedkar: Social justice and the Indian Constitution-Bhatiya K. L.
- 4) Indian Constitution
- 5) Why Democracy survives-Vaishney Asutosh
- 6) www.icundv.com/vesac2011/panel1/10Rssing.

Conceptualizing Sex, Patriarchy, Gender, Transgender and Sexual Division of Labour

Dr. Tandale Surendra Sundarrao,

Head, Dept. of Sociology,

Kala Mahavidyalaya, Nandur (Ghat), Tq. Kaij, dist. Beed-431 126, M.S.

Introduction

The concepts of sex, patriarchy, transgender and sexual division of labour are complex categories of analysis that can bring out the nuances of gender dynamics. The key arguments ranging from early debates on sex and gender by feminists like Simone de Beauvoir or Raewyn Connell, to the more recent and complex questions on sexuality, LGBTQ, etc. Moreover it examines the intricacies of sexual division of labour and how it impacts upon gender politics.

Conceptualizing Sex and Gender

In sociological parlance, the term 'sex' is used to denote the biological differences between women and men, while 'gender' indicates the socio-cultural attributes that society associates with each sex. Similarly, while the terms 'male' and 'female' are used to denote biological differences, 'masculinity' and 'femininity' are socially constructed gendered attributes which are assumed to be 'natural' to each sex. (Bruce and Yearley 2006). As Connell defines it, 'Gender is the structure of social relations that centres on the reproductive arena, and the set of practices that bring reproductive distinctions between bodies into social processes.' Contemporary sociology of the body has been influenced much by feminist theories. The propounding works of Simone de Beauvoir (*The Second Sex*, 1972) describes how the female body is regulated by patriarchal norms and structures. Feminist social theories on the body tend to analyze how the 'essential' socio-cultural differences between women and men, which we consider to be 'natural', or take for granted, are in fact socially constructed (Turner 2007). As Judith Butler states, 'The category of "sex", from the start, is normative'. 'Sex', as a norm, not only regulates but also produces 'the bodies it governs'. Sex is not a static fact of the body, but rather a fluid process through which 'regulatory norms' are materialized and reiterated. This concept of 'materialization' is further linked with the notion of 'gender performativity'. The 'regulatory norms of sex', by means of materializing the body and sexual differences, ultimately strengthens normative heterosexuality (Butler 1993). These gender identities, in turn, get stereotyped as 'typical' to a particular sex. For e.g. a woman being caring, loving, emotional, passive, submissive, docile, dependent etc; while the man has to hide emotions and be active, tough, strong, practical, dominating etc. (Lind 2007).

Gender Difference, Gender Inequality and Gender Oppression

While elaborating on gender, one also needs to look at a basic question which feminist

theories dwell upon - 'and what about the women?' There are five answers to this question, as formulated by different strands of feminist thought, among which, three basic categories are gender difference, gender inequality and gender oppression. Gender difference is the premise on which Cultural Feminism is grounded. Cultural feminists' major argument is that the location and the experiences of women are quite different from that of men. The gender difference theorization addresses 'the essentialist argument' in ways of looking at the difference of experiences of women and men.

Gender inequality is the idea which the liberal feminists put forth in order to explain the position of women in society. They argue that women's location is not simply different from, but also unequal to that of men. They argue that the position of women, across class, occupation, religion, ethnicity or any such factor, is less privileged than men in terms of the material resources, power, status etc that they acquire.

Lastly, gender oppression is the ground on which the psychoanalytic and radical feminists have based their arguments. They argue that women are not only different from, or unequal to men, but are actively exploited, abused, restrained, oppressed by men, which results from an unequal power relation between women and men. This oppression and domination works in its most potent form through patriarchy, which privileges men over women in society. (Lengermann and Niebrugge 2011).

Patriarchy

Patriarchy, in simple means the societal mechanisms (including cultural beliefs, established norms, institutional practices etc) that allow, maintain and reiterate the domination of women, and even younger men, by older or more powerful men (Levy 2007). Patriarchal rule, in its every essence, is repressive. Feminist writings shed light on three major ways in which patriarchy manifests itself - first, the way in which it acts as an ideology; secondly within the space of the household where male domination of women takes place in the way women are bound to exchange their physical, emotional, sexual and domestic labour for their upkeep; and thirdly, as Marxist feminists point out, the interplay of capitalism and patriarchy in the coercion of women (Abercrombie, Hill and Turner 1994).

According to Marxist feminists, patriarchy is a set of 'power processes between women and men.' Their approach involves linking these power processes with class and gender aspects. To them, the term 'patriarchal' would be an adjective to define a power relationship between men and women, where men tend to extract the surplus labour of women in a household setting. They also argue that women are not simply exploited by class processes but also actively oppressed by patriarchal policies sanctioned by the state (Fraad, Resnick and Wolff 1994).

As V. Geetha argues, one needs to understand that gender and patriarchy are not isolated categories in themselves, but have interlinkages with caste, class and religion. Therefore, guarding the women's virtue and 'chastity' are seen as equal to safeguarding the male honour and, thereby, preserving their caste and religious identities. Thus a woman's sexuality gets controlled by the nexus of patriarchy, caste, class and religion. (Geetha 2002).

Socialization has a profound influence on the ways in which gender roles and expectations come to be acquired. Socialization happens not only within families, but also in educational institutions, among peer groups etc. The seeming biological differences between women and men are transformed into gender roles to be played out as per societal expectations and norms. The gender politics is so discursive and entrenched in our psyche that since birth itself, one tends to assign femaleness the as lack or absence of male attributes. If a male or a female fails to perform the expected role of masculinity or femininity, respectively, they are considered to be deviating from their normative heterosexual roles (F.Paechter 1998).

Gender and Caste

Gender is a term which cannot be conceptualized in an isolated manner. It has to be understood in terms of its interlinkages with other axes of stratification in society, including class, caste, religion etc. In the following section, the interrelation between gender and the caste system will be highlighted upon.

The caste system is repressive in terms of its control of female bodies by ways of maintaining caste endogamy (practice of marriage between two individuals within the same caste group). Through endogamy, the upholders of caste system ensure ways of retaining power over the physical or emotional labour of women, as well as their sexuality. Concepts like purity and pollution also lead to the regulation of social mobility of women (Desai and Krishnaraj 1987).

Uma Chakravarti, as argued through her concept of 'Brahmanical patriarchy' she points out that there are Brahmanical codes for women, the degree of stringency of which differs according to the status of the caste group in the hierarchy of castes. The most stringent control of sexuality can be seen in case of upper caste women where the ideology of 'chaste wives' or 'Pativrata' women are incorporated, upheld and valorized, while other forms of oppression are experienced by women of lower caste groups (Chakravarty 2003)

Caste system also establishes and reiterates sexual division of labour. Some tasks are allotted for women, while certain other works are presumed to be meant for men. As Desai and Krishnaraj cite the example of agriculture in India, we can see that there is a clear sexual division of labour. Generally women belonging to lower caste groups can be seen engaged in

agricultural labour. However, if caste-based upward mobility happens, women are instantly prevented to do work outside home (Desai and Krishnaraj 1987).

Sexual Division of Labour

Sexual division of labour is the term used to explain the gendered division of work roles and duties between men and women. However, feminists have pointed out that the basis of such division of labour is, in reality, the effective functioning of patriarchy, which relegates women to the private sphere of domesticity, while enabling men to venture out into the public sphere, in the backdrop of a modern capitalist society (Abercrombie, Hill and Turner 1994). Throughout the 19th century, numerous factories started emerging which required manual labour. This led to a separation of the private and the public spheres, as men tended to seek work in those factories, while women stayed at home and took care of the family. Thus sexual division of labour emerged since the dawn of capitalism. The economic value of men and women's work also differed as women's work was basically unpaid domestic labour, while men's labour was paid (Adams 2007).

However, with the decrease of the number of heavy industries and the increasing number of working women, the situation has changed. Previous male-only jobs (such as primary school-teachers in the U.S.) are now being taken up by women to a certain extent. Other than that, medicine, law etc are also practised by women, which were considered to be strictly male-only professions (Bruce and Yearley 2006).

Conclusion

The debates pertaining to the politics of gender. While looking at the differences between sex and gender it addresses masculinities, femininities, in general, and transgender, in particular, as important categories of analysis. It looks at various dimensions of gender, like, the way in which different strands of feminist thoughts address the gender question, pointing at difference, inequality and oppression. It also addresses patriarchy as deep-seated in structures and norms of society and how it inherently constitutes power relations. Linked to the understanding of patriarchy, caste becomes an important category to analyse such power relations in the context of India.

Bibliography

1. Abercrombie, Nicholas, Stephen Hill, and Bryan S. Turner. The Penguin Dictionary of Sociology. Third Edition. New York: Penguin Books, 1994.
2. Adams, Michele. "Divisions of Household Labour." In The Blackwell Encyclopedia of Sociology, edited by George Ritzer, 1202-1206. Malden: Blackwell Publishing Ltd, 2007.

3. Banerjee, Nirmala. "Women's Work and Discrimination." In *Women in Poverty: Tyranny of the Household (Investigative Essays on Women's Work)*, edited by Devaki Jain and Nirmala Banerjee, 146-167. New Delhi: Shakti Books, 1985.
4. Bruce, Steve, and Steven Yearley. *The Sage Dictionary of Sociology*. London: SAGE Publications Ltd, 2006.
5. Butler, Judith. *Bodies that Matter: On the Discursive Limits of Sex*. New York: Routledge, 1993.
6. Chakravarty, Uma. "Gendering Caste Through a Feminist Lens." *Stree*, 2003
7. Connell, Raewyn. *Gender In World Perspective*. Second Edition. Cambridge: Polity Press, 2009.
8. Desai, Neera, and Maithreyi Krishnaraj. *Women and Society in India*. Delhi: Ajanta Publications (India), 1987.
9. F.Paechter, Carrie. *Educating the Other: Gender, Power and Schooling*. London: The Falmer Press, 1998.
10. Fraad, Harriet, Stephen Resnick, and Richard Wolff. *Bringing It All Back Home: Class, Gender and Power in the Modern Household*. London: Pluto Press, 1994.
11. Turner, Bryan S. "Body and Society." In *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*, edited by George Ritzer, 335-338. Malden: Blackwell Publishing Ltd, 2007.
12. Walby, Sylvia. *Theorizing Patriarchy*. Oxford: Basil Blackwell, 1990
13. Lengermann, Patricia Madoo, and Gillian Niebrugge. "Contemporary Feminist Theory." In *Sociological Theory*, by George Ritzer, 454-498. New York: McGraw Hill Companies, 2011.
14. <https://epgp.inflibnet.ac.in/Home/ViewSubject?catid=sP9KhysDemvbqPHPOAmaYw==>

The Impact of Social Media on Young People through the Prism of Covid-19

Prof. Preetesh Dilip Pathare

Smt. C. K. Goyal Arts and Commerce College, Dapodi, Pune-12

Abstract

This study examines the literature and studies that are currently accessible on the issue to examine the link between social media and its impact on young people's wellbeing. While some claim that social media is bad for kids, others contend that the advantages of the internet and social media outweigh the drawbacks. Analyzing the recent studies, it appears that there is still no agreement on this issue. This study's objective is to give a broad review of the existing research and literature so that it may recommend topics for future research that will assist to increase internet safety and our knowledge of how young people use social media.

Key Words: *Social Media, Internet, Mental Health, Social Health*

Introduction:

Social media, which was first made popular in the 1990s through blogging, chat rooms, and message boards, has since grown to be one of the most widely used and well-known channels for communication worldwide. Social media has developed dramatically over the past 15 years as a result of the development of well-known websites like Facebook and Twitter, giving individuals all over the world the opportunity to interact and communicate with one another swiftly and simultaneously. Since the development of smartphones and tablets, this sort of communication has become even more approachable, enabling even those who are on the go to use their preferred social networking app.

Communication and feeling linked to others are "fundamental parts of human life" since humans are social creatures. We have created many different ways to stay in contact and interact with one another in order to satisfy this inborn social need for communication, which has evolved alongside the development of new technologies and forms of communication. Prior to the development of social media, innovations like email, private message boards, and internet discussion groups paved the way and stimulated interest in various types of online communication due to their capacity to link people more quickly than before.

Since the creation of traditional social media in the late 1990s to early to mid-2000s, this demand for speedier communication has only grown as the urge and relative accessibility of the internet have dramatically expanded. Due to the accessibility it offers people to an even more effective manner of communicating with loved ones and staying updated on their lives, this has made it possible for the development of modern social media.

Social media has become one of the primary ways to remain in touch with friends, family, and the rest of the globe as a result of the current Covid-19 epidemic, which has severely restricted many common contact techniques, such as in-person encounters and conversation. Daily usage of social media sites like Facebook and YouTube as well as video

chat services like Google Hangout and Zoom has increased more than before. Due to the present rise in and need for internet connection, parents and professionals have once again questioned whether social media and other online communication tools are safe for young people.

Research Problem

The purpose of this research thesis paper is to review the literature on the effects of social media on teenagers. This research paper also compares youngsters' social media use before and during the Covid-19 pandemic to see if lifestyle changes brought on by the epidemic may have had an impact. The major goal of this research is to investigate the sociological and psychological consequences of social media on young people's wellbeing. The main hypothesis of this research paper is regarding the possible negative effects and positive effects of social media on young people's wellbeing.

Literature Review

Their social and emotional health might be most negatively influenced throughout their formative years of childhood and adolescence, which will affect their habits and behaviours as they age. The effects that social media may have on children and teenagers should be researched and investigated since this is such a crucial time and because they may be more vulnerable to the negative effects (Barry et al., 2017). Even though the full extent of these effects—whether positive or negative—has not been established, extensive research has revealed a potential connection between social media use and mental health issues like depression and anxiety as well as potential threats to mental health like low self-esteem issues, self-harm, decreased sleep, and increased stress in teenagers. Teenagers are the demographic most vulnerable to the negative impacts of social media, according to Richards et al. (2015, as referenced in Kraut et al., 1998), who found that those who utilised social media for only three hours a week had greater rates of depression.

However, according to other research, social media use in moderation can actually be good for teenagers' mental and physical health (Kardefelt-Winther, 2017). However, due to Covid-19, teenagers must spend more time online than before, which might be dangerous because it's excessive (Drouin et al., 2020).

Humans are social beings who need human interactions and attachments to develop social and emotional support since they are social animals (Sporer & Kelly, 2004). Without these appropriate social ties, social health may worsen, leaving these people lonely, with lowered social abilities, and feeling cut off from society (O'Reilly, 2020). Children and teenagers need to be socially connected in order to develop these connections with their peers, acquire social skills, and raise their status and social capital. Adolescents are also very driven at this time to build relationships with their peers in order to get the approval and social and emotional support they need (Ellis et al., 2020). Children and teenagers can connect with peers more easily given that modern technologies like the internet and social media is so widely used (Richards et al.,

2015), especially during the current epidemic when face-to-face interaction is restricted (Ellis et al, 2020).

Everyone has experienced hardships as a result of Covid-19, which requires many adults to work from home and many youngsters to do their homework online, leading to a loss of social connection among many. Although everyone is geographically separated from one another during the epidemic, research has revealed that social media has been a tremendous tool for meeting this human need for connection while staying safe (Ellis et al, 2020). It has also been noted that teenagers who are able to communicate with their peers during the epidemic “mirror in-person dynamics” (Ellis et al., 2020, p. 183). This social connection is crucial for youngsters’ identity formation, but today’s youth are also worried about their online personas, which adds pressure to both the present and the generations to come (O’Reilly et al., 2018). With this additional pressure, O’Reilly (2020) claims that “while communication and social interaction were viewed as essential to adolescent well-being, it was also acknowledged that contemporary adolescents are subjected to substantial levels of stress and pressure, which can be a threat to positive health” (p. 3).

The internet is a tremendous resource for finding out new information, keeping in touch with loved ones, and creating communities, but it also carries the danger of exposing users to potentially harmful and detrimental actions and content (O’Reilly et al., 2018). Online trolling, cyberbullying, and harassment are some of the biggest issues and threats. Despite the fact that bullying has existed for decades, youngsters are today exposed to the Cyberbullying or trolling, which is the fear of harassment from classmates or anonymous internet users, is a persistent issue for today’s adolescents (O’Reilly et al., 2018). Cyberbullying, in the words of O’Reilly et al., is “the use of digital media to broadcast threatening comments, embarrassing images, and rumours designed to damage others” (p. 2).

Potential addiction is another danger to youngsters. The fact that social media is addictive is not an accident. The creators of these platforms purposefully created them such that using them causes the production of dopamine, a neurotransmitter that makes us feel good (Dreifus, 2017). Social media and the internet may sometimes resemble a narcotic, where people can get fixated on maintaining connections even at the detriment of their own wellbeing. In addition, Richards et al. (2015) found that “young individuals on social networking sites are more likely to engage in risk-taking behaviour that may compromise their health.” Adolescents and teens’ social media accounts have been found to display risky behaviours including drug use, sexual activity, and violence that may have an influence on them in the future (Richards et al., 2015). Young individuals may acquire a feeling of resistance or tolerance to the hazards online as well as offline, even though possible exposure to them may be modest (Swist et al., 2015).

Research Design and Methodology

The goal of this study project was to conduct an extensive literature analysis of the current and accessible studies on the psychological and sociological effects of social media on

teenagers' health and well-being. To do this, the researcher looked at a wide range of viewpoints, ideas, and methodologies in order to give an objective and thorough analysis of the available data. Once the research has been examined and the researcher was able to generate a list of notable themes that were categorised by subjects or resemblance discovered in all of the papers and articles we evaluated. This prompted the development of the study and the present examination of the themes and findings.

Findings

Four distinct themes about the impact of social media on young people were identified through an analysis of recent research and literature. The first is whether social media is beneficial or detrimental to mental health. Second, the use of social media to meet social demands; third, the emergence of new ways for individuals to keep in contact as a result of the epidemic; and, fourth, the use of the third person by young people when discussing their problems. These themes were identified through a review of the research and literature that are currently accessible. They reflect the common experiences and problems that young people in the internet and social media age have. We can offer insight and a fresh viewpoint on the potential drawbacks or advantages of social media in the context of the Covid-19 pandemic through the use of these themes. These insights will then have an impact on areas that can be improved and advantages that can be taken advantage of.

Social media: Beneficial or Negative for Mental Health?

The childhood and teenage years are critical for overall development, but because of the additional strain caused by the Covid-19 epidemic, many young people are now now dealing with increasing anxiety, depression, and usage of technology and social media (Drouin et al., 2020). Numerous research have discovered a connection between social media use and elevated levels of mental health issues (including depression and anxiety) in youngsters even before the pandemic (O'Reilly et al., 2018; Barry et al., 2017; Richards et al., 2015). Social media has been associated with possible risks to mental health, such as sleep troubles, self-harm, impulsivity, risk-taking behaviours, body image problems, and low self-esteem. Nevertheless, despite the potential numerous research have looked at the possible advantages of as well as the detrimental impacts on mental health social media options for support networks that can help young people with their mental health can offer mental health support (O'Reilly, 2020), or by putting them in touch with similar challenges and insights (O'Reilly et al., 2018). The communication and connectivity of social media "could be especially beneficial for this group, giving them more beneficial results consistent with their peers" (p. 3), according to O'Reilly (2020), who claims that youngsters who have been diagnosed with mental health conditions are especially vulnerable to isolation.

A Way to Meet Social Needs Through Social Media

While there is dispute over the risks and detrimental impacts of the internet and social media, it is a recurring theme in the literature that these platforms may give young people the necessary social connections. According to research in developmental psychology, young people

require healthy peer connections to build and enhance their social networks and social abilities (O'Reilly, 2020). Even amid the Covid-19 epidemic, teenagers can continue to create these networks via social media (Ellis et al., 2020). It has been demonstrated that using social media as a tool to interact with others may “decrease isolation, develop social skills, and provide a platform for continuing contact” (O'Reilly, 2020, p. 3).

Even with these advantages, social media still has a lot of unfavourable social aspects that need to be acknowledged. One drawback is the prevalence of peer cyberbullying, which prevents young people who are tormented at school/ college from finding relief from the abuse they endure because it may happen at home via social media. People may express themselves online in ways they could never do in person, and using Facebook often has been associated with an increased risk of bullying (Richards et al., 2015).

New Forms of Communication Emerge as a result of the Pandemic

Since they can stay in touch with their friends while being confined, social media has been able to provide young people a feeling of normalcy throughout the epidemic, as was previously said (Kardefelt-Winther & Byrne, 2020). As a result, new platforms and communication methods have considerably increased the number of new types of social interaction made available by the internet. Video chat has grown to be a vital tool for meeting young people's social requirements. With the use of websites like Zoom, Skype, Google Hangout, and others, it is now possible to communicate virtually “face-to-face” with friends and family. The fact that a lot of human communication relies on non-verbal clues like hand gestures, facial expressions, and eye contact makes these social and educational platforms crucial as well (Turk, 2020). These cues can only be seen in person or on video. Although video chat is not ideal since just a section of the body is visible on screen, it gives young people the chance to interact in person and improve their social and nonverbal communication skills.

Discussion

Due to the prominence of social media, young people are at a particularly impressionable stage of their mental and social development, and much of this development is taking place online and being facilitated by social media. As a result, the advantages and disadvantages of growing up on social media have been thoroughly investigated. However, there is still disagreement about whether it is safe for children to use social media. The negative social features that occur online, such as cyberbullying, and potential risk factors are examined in relation to the mental health conditions that are common with regular usage (anxiety and depression). On the other hand, the advantages that are highlighted centre on the social connections that social media may foster and how these relationships help people construct their identities. The study's analysis revealed that, despite the evident benefits and harms, there is still disagreement among professionals and parents as to whether the disadvantages outweigh the advantages or vice versa.

Recommendations/ Suggestions

Future research should examine the most effective methods for educating youngsters

about internet safety so that they can use the internet and social media for their benefit while also being wary of the drawbacks without being afraid of the harms or ashamed if they experience harm. The research should also examine the best methods for teaching this material in a classroom and for educating youngsters at home. Future research should concentrate on the best ways for young people to use the advantages of the internet to further their education, social relationships, and identity formation. It will also be intriguing to watch how future studies will take into account the novel kinds of communication that have gained widespread attention as a result of the epidemic and the variables that influence the popularity of various types of communication.

References

1. Barry, C. T., Sidoti, C. L., Briggs, S. M., Reiter, S. R., & Lindsey, R. A. (2017). *Adolescent social media use and mental health from adolescent and parent perspectives. Journal of adolescence, 61*, 1-11.
2. Dreifus, C. (2017, March 6). *Why we can't look away from our screens. The New York Times.*
3. <https://www.nytimes.com/2017/03/06/science/technology-addiction-irresistible-by-adam-alter.html>
4. Drouin, M., McDaniel, B. T., Pater, J., & Toscos, T. (2020). *How parents and their children used social media and technology at the beginning of the COVID-19 pandemic and associations with anxiety. Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking, 23(11)*, 727-736.

महानुभाव संप्रदाय आणि मराठी भाषा

आबासाहेब उमाप

सावित्रीबाई फुले महिला महाविद्यालय, सातारा

०१ . प्रास्ताविक :

महानुभाव संप्रदायाचे संस्थापक श्रीचक्रधरस्वामी हे मूळचे गुजरात राज्यातील एका प्रधानाचे पुत्र होते. ऐन तरुणवयात विरक्त होऊन त्यांनी पत्नीचा, लहानग्या पुत्राचा व राजवैभवाचा त्याग केला. आणि महाराष्ट्रात येऊन ऋद्धिपूर येथे गोविंदप्रभू उर्फ गुंडम राऊळ या सिध्दपुरूषाकडून गुरुबोध प्राप्त करून घेतला. त्यानंतर अनेक वर्षे ते उन्मनस्क स्थितीत एकाकी भ्रमण करीत फिरले. मध्यप्रदेश, विदर्भ, तेलंगण, व मराठवाड्यात त्यांनी भ्रमंती केली. पुढे त्यांनी स्वतःबरोबर शिष्यपरिवार सांभाळायला प्रारंभ केला. श्रीचक्रधरस्वामींनी नाथपंथाशी असलेला संबंध तोडून वैती तत्वज्ञान व संन्यासप्रधान आचार धर्म यावर आधारलेला नवा महानुभाव संप्रदाय माघ शु. ४ शके ११९४ या दिवशी पैठण येथे स्वतः संन्यास दीक्षा घेऊन प्रवर्तित केला. श्रीचक्रधरस्वामींच्या विचार कार्यामुळे महानुभाव संप्रदायामध्ये प्रथम श्रेणीच्या लेखक आणि कवींची प्रभावळही निर्माण झाल्याचे दिसून येते. महानुभाव संप्रदायातील लेखक आणि कवींनी लिहिलेल्या विपुल साहित्यामुळे प्रारंभीचे मराठी साहित्य समृद्ध झाले आहे. श्रीचक्रधरस्वामींचेमहाराष्ट्र राज्य आणि महाराष्ट्रातील मराठी भाषेवर विशेष प्रेम होते. महानुभाव संप्रदायातील लेखक आणि कवींना त्यांनी मराठी भाषेतून लेखन करण्याची प्रेरणा दिली. ह्या दृष्टिकोनातून महानुभाव संप्रदाय आणि मराठी भाषा यांच्या नात्याचा मागोवा घेण्याचा प्रस्तुत निबंधात प्रयत्न केला आहे.

०२ . श्रीचक्रधरे निरूपली म—हाटी:

गुजरात राज्यामध्ये हेमचंद्राच्या काळापासून श्वेतांबर जैनांचे प्राबल्य होते. व्दारका हे तर श्रीकृष्णाच्या भक्तीचे मुख्य केंद्र होते. गुजरात राज्यामधील जैन आणि भागवत या दोन्ही पंथाच्या धार्मिक वातावरणाचा श्रीचक्रधरांच्या मनावर विशेष संस्कार झालेला दिसून येतो. गुजरात राज्यामध्ये श्वेतांबरांचे वर्चस्व होते. तर आंध्र कर्नाटकात दिगंबर जैनांची व लिंगायतांची स्पर्धा चालू होती. महाराष्ट्रामचे कार्यक्षेत्र मात्र अजून पडीतच होते. शिवाय यादवांच्या आमदानीत मराठीच्या भाग्योदयाची चिन्हे दिसू लागली होती. याच कारणास्तव श्रीचक्रधरस्वामींनी महाराष्ट्र ही आपली कर्मभूमी म्हणून स्वीकारून मराठी भाषेला प्रथमच धर्मभाषेचा मान मिळवून दिला. तसेच आपल्या नवोदित संप्रदायाला विरोधाची झळ लागू नये म्हणून, “कानडेदेशाः तेलंगदेशां न वचावे: ते विषयब्रह्म देश: तेथ अवधूत मान्य: महाराष्ट्री असावे:” (०१) ‘महाराष्ट्रात निवास करावा, कर्नाटकात किंवा तेलंगणात जाऊ नये कारण त्या प्रांतात वाईट विषयांची विपुलता आहे’ असा स्पष्ट आदेश श्रीचक्रधरस्वामींनी आपल्या अनुयायांना दिला होता.

एकदा केसोबासांनी श्रीचक्रधरस्वामींची उध्दरणविषयक सूत्रे संस्कृत भाषेत लिहिण्याची श्रीनागदेवाचार्य यांचेजवळ ईच्छा व्यक्त केली. सामान्य लोकांना लोकभाषेतून मार्गदर्शन

करण्यासंबंधी आपल्या पंथाच्या भूमिकेचे श्रीनागदेवाचार्यांना स्मरण होते. केसोबासांना समजविताना ते म्हणाले की, “नको गा केशवदेया: येणें माझिया म्हातारीया नागवतील:” तरीही केसोबासांनी श्रीनागदेवाचार्यांना संस्कृत भाषेतून प्रश्न विचारला. तेव्हा केसोबासांना फटकारताना श्रीनागदेवाचार्य म्हणाले, “पंडिता: केशवदेया: तुमचा अस्मात कस्मात मी नेणे गा: मजश्रीचक्रधरे निरूपली म—हाटी तियाची पुसा: (०२) आपल्या संप्रदायाला क्रांतिद्रोही वळण लागू नये म्हणून श्रीनागदेवाचार्यांनी केसोबासांची कान उघडणी करित त्यांची संस्कृत भाषेतून लेखन करण्याची ऊर्मी जागच्या जागी जिरऊन टाकली. त्यामुळेच या प्रारंभीच्या काळात मराठी साहित्य समृद्ध होण्यास मदत झाली.

केसोबासांनी ‘सूत्रपाठात’ संग्रहित केलेली श्रीचक्रधरस्वामींची सूत्रे मराठी भाषेत आहेत. त्यातील मराठी ही खास म—हाटी वळणाची अशी डौलदार मराठी आहे. श्रीचक्रधरस्वामीं हे मराठी भाषा ‘अनावर’ म्हणजे अस्खलितपणे बोलत होते. “ते म—हाटी तरि अनावर बोलत असति:” (०३) श्रीचक्रधरस्वामींना आपल्या तत्वज्ञानाचा प्रसार केवळ पंडित वर्गातच नव्हे तर सर्वसामान्य लोकांमध्येही करावयाचा होता. साहजिकच त्यांनी धर्मप्रसाराच्या कार्यासाठी महाराष्ट्रातील मराठी भाषेचा पुरस्कार केला.

०३. बोलैन म—हाटी आरिस:

श्री चक्रधरस्वामींपासून प्रेरणा घेऊन महानुभाव संप्रदायातील गद्य आणि पद्य लेखकांनी जाणीवपूर्वक मराठी भाषेतून लेखन केले आहे. श्रीचक्रधरस्वामींची शिकवण आणि महानुभाव संप्रदायाच्या तत्वज्ञानाचा प्रचार आणि प्रसार करणे हे महानुभाव संप्रदायातील लेखकांचे महत्वाचे उद्दिष्ट होते. तरीही त्यांच्या लेखनातून मराठी भाषेबद्दल जिद्दळा, प्रेम आणि अभिमान व्यक्त झालेला दिसून येतो.

महानुभाव संप्रदायातील कवी अवचितसुत काशी यांनी ‘दौपदी स्वयंवराची’ रचना शके १५८३ मध्ये केली आहे. कवी अवचितसुत काशी हे चंद्रवंशीय कुळातील मराठा कवी होते. त्यांचे मूळ आडनाव ‘सोळंकी’ असे होते. तसेच ते नाशिक जिल्ह्यातील ‘भारम’ गावचे रहिवासी होते. त्यांनी ‘दौपदी स्वयंवरामध्ये’ मराठी भाषेबद्दलचा जिद्दळा व्यक्त केला आहे. ते या ग्रंथात म्हणतात,

“म—हाटी टीका देशभाषा म—हाटी
म—हाटी कुळी जन्मवाणी म—हाटी
गुरुग्रंथही सेवेला म्या म—हाटी
करावी क्षमा न्यून ते पूर्णदृष्टि” (०४)

आपला जन्म मराठी कुळात झाला असून आपली देशभाषा मराठी असल्याचा अभिमान कवी अवचितसुत काशी व्यक्त केला आहे.

१७ व्या शतकामध्ये कवी नागराज यांनी ‘प्रतिष्ठान वर्णन काव्य’ लिहिले आहे. श्रीचक्रधरस्वामी एकाकी अवस्था सोडून पैठणमध्ये प्रकट झाले. येथे ते एक वर्ष राहिले.

‘प्रतिष्ठानीचे श्रीचांगदेव राऊळ’ म्हणून ते ओळखले जातात. सदर ग्रंथामध्ये कवी नागराज यांनी मराठी भाषेबद्दल अभिमान व्यक्त केला आहे.

“बोलैन म—हाटी आरिसः परि प्रभुकीडारसें सुरस

करीन योगियांचे मानसः अति प्रेमरूप॥

पांता विवेकदृष्टीः तिचे नांव तरि म—हाटीः

परि अशेष भावांते दळवटीः अगाधणे॥

जे शब्द सुखाचे जन्मस्थानेः विवेकसि सुलोचन

तिया वाणी करीन क्रीडावर्णनः म्हणे श्रीनागराजु॥” (०५)

कवी नागराज यांनी आपल्या काव्यपंक्तीमध्ये मराठी भाषेचा गोडवा, समृद्धता, आशयसंपन्नता, विवेकदृष्टी इत्यादी गुणांचे रसभरीत कौतुक करून मराठी भाषेच्या माध्यमातून आपण सरस असे काव्यलेखन करू असा आत्मविश्वास त्यांनी व्यक्त केला आहे. महानुभाव संप्रदायातील महत्वाचे कवी संतोषमुनी यांनी तर त्यांच्या ‘रूक्मिणीस्वयंवर’ या ग्रंथात ‘नपुंसक लिंगी संस्कृत भाषेपेक्षा स्त्रीलिंगी मराठी भाषा श्रेष्ठ असणारच ’ असे परखड मत व्यक्त केले आहे. ते म्हणतात,

“जैसी स्नेहाळु जननीः अपत्ये वागवी करी धरुनिः तैसी षडु भाषा लागौनिः व्यापारवीत असे॥ येणें श्रोते कोपती झणीः म्हणती संस्कृत तंव देववाणीः तियेसि उपमा कां रे साणीः दिधली तुवा॥ तरी सांधेन येकू परिहारूः आइका करुनिया विचारूः हा सहजहचि शब्द उच्चारूः घटना ऐसीचि असे॥ म—हाटी स्त्रीलिंग वाइकः आणि संस्कृत तंव नपुंसकः म्हणौनि बाळकत्व आईकः तेयासीचि साजे॥ ऐसे ते यर्व भाषांची जननी॥ (०६) ‘मराठी भाषा ही प्रेमळ लेकरवाळया मातेप्रमाणे स्वतःच्या अपत्यांना सांभाळणारी आहे.’ अशा शब्दात कवी संतोषमुनी यांनी मराठी भाषेचा महिमा वर्णिला आहे. संस्कृतपेक्षाही मराठी भाषा श्रेष्ठ आहे असे त्यांचे मत आहे.

महानुभाव संप्रदायातील कवी गोपाळ यांनी सोळाव्या शतकाच्या प्रारंभी म्हणजे १५०६ च्या सुमारास ‘रूक्मिणी स्वयंवर’ हा तीन हजार ओव्यांचा काव्यग्रंथ लिहिला आहे या काव्यग्रंथात त्यांनी मराठी भाषेबद्दलचा अभिमान व्यक्त केला आहे.

“सर्व सिध्दांताची कसवटीः महाअर्थीची राहाटी

म्हणौनि नांव म—हाटीः प्रसिध्द जगी॥ ” (०७)

जगातील सर्व सिध्दांत मराठी भाषेत सामावलेले असून आशय आणि अर्थाच्या दृष्टीने मराठी भाषा जगात प्रसिध्द आहे. असे मत कवी गोपाळ यांनी व्यक्त केले आहे.

महानुभाव संप्रदायातील प्रारंभीच्या काळातील ज्या कवींनी मराठी भाषेतून ग्रंथ लेखन केले. ते सर्व संस्कृत भाषेतील पंडित आणि संस्कृत भाषेचे विद्वान व्यासंगी अभ्यासक होते. या सर्व कवींचा आत्मिक कल प्रारंभापासून संस्कृत भाषेकडेच होता. असे असूनही महानुभाव संप्रदायाचे संस्थापक श्रीचक्रधरस्वामी आणि संप्रदायाचे आचार्य श्रीनागदेवाचार्य

यांच्या मार्गदर्शनानुसार या लेखक कवींनी जाणीवपूर्वक लोकभाषेतून म्हणजेच मराठी भाषेतून लेखन केले आहे.

कवी दामोदर यांनी १३ व्या शतकात 'पद्मपुराण काव्य' लिहिले आहे. ते संस्कृतचे व्यासंगी पंडित होते. असे असूनही मराठी भाषेचा पुरस्कार करताना त्यांनी म्हटले आहे की, "संस्कृत आचाट । उच्चारिता खष्ट ।

पर म—हाटीचा वाचा नीट । सांगैन मी ॥" (०८)

संस्कृत आचाट भाषा असून ती उच्चारताना कष्ट पडतात. मात्र मराठी भाषा बोलण्यास सुलभ असल्याने आपण मराठीचाच पुरस्कार करणार असल्याचे कवी दामोदर यांनी म्हटले आहे.

०४. भाषा हे केवळ साधन :

महाराष्ट्रामध्ये महानुभाव संप्रदायाने ११ व्या शतकापासून बाळसे धरायला प्रारंभ केला होता. स्थूलमानाने १३ व्या शतकापर्यंत मराठी साहित्य जोमाने विकास पावत होते. हा प्रारंभकाल असला तरी तो परिपक्वता, प्रौढता, पारमार्थिकता या गुणांच्या देदीप्यमान प्रकाशाने उजळून निघालेला आहे. तेराव्या शतकातील मराठी भाषेच्या साहित्यिक वैभवात महानुभाव संप्रदायातील नरेंद्र पंडित, भास्करभट्ट बोरीकर, केसोबास, दामोदर पंडित, म्हाडंभट्ट यांचे स्थान फार वरचे आणि मानाचे आहे. महानुभाव संप्रदायाने मराठी भाषेला ती उदयोन्मुख अवस्थेत असतानाच कथात्मक खंडकाव्य (रूक्मिणी स्वयंवर), तत्वज्ञानात्मक खंडकाव्य (उध्दवगीता), (स्फुट पदे देमाइसेने रचलेले पद), चरित्र (लीळाचरित्र), बोधकथा (दृष्टांतपाठ), व्याकरण (पंचवार्तिक या साहित्यप्रकारांची मौल्यवान लेणी अर्पण केली आहेत.

महानुभाव संप्रदायाच्या साहित्याची निर्मिती कौतुकास्पद असली तरी महानुभाव संप्रदायातील कवी, लेखक केवळ मराठी भाषा आणि मराठी साहित्य समृद्ध करण्यासाठी लेखन करित होते असा याचा अर्थ होत नाही. हयासंदर्भात अ. ना. देशपांडे म्हणतात, "मराठी भाषेची, मराठी शारदेची सेवा करण्याकरिता परमार्ग अवतरला असे अनुमान काढणे मात्र चूक आहे. आधुनिक काळातील प्राचीन मराठी साहित्याचे अभ्यासक हे परमार्गाने, मराठीची जी सेवा केली तिचा प्रमाणाबाहेर तारतम्य सोडून उदोउदो करित असतात. श्रीचक्रधर स्वामी आणि त्यांचा परमार्ग हे मराठी भाषेचा उद्धारकरण्याकरिता अवतरलेले नसून जीवाचा उद्धार करण्याकरिता, जीवाला मोक्षाभिमुख बनविण्याकरिता अवतरलेले आहे, हे लक्षात घेणे फार आवश्यक आहे ! भाषा हे केवळसाधन आहे. तिचे स्थान अत्यंत गौण आहे. जीवाचा उद्धार आणि विरक्तियुक्त भक्तीचा तसेच ईश्वराला सर्वसंगपरित्यागपूर्वक अनन्यभावे शरण जाण्यासंबंधीचा प्रचार ही बाब महानुभाव संप्रदायाच्या दृष्टीने महत्वाची आहे. (०९) असे स्पष्ट मत अ. ना. देशपांडे यांनी व्यक्त केले आहे. महानुभाव संप्रदायाच्या माध्यमातून सामान्य जीवांचा उद्धार आणि ईश्वर भक्ती करणे हे महत्वाचे उद्दिष्ट महानुभाव संप्रदायाचे होते. हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी त्यांनी विविध प्रकारची साहित्यनिर्मिती केलेली दिसून येते.

०५ .समारोपः

“महानुभाव संप्रदाय हा तलवारीच्या धारेप्रमाणे दुर्धर आहे” असे श्रीचक्रधरस्वामींनी म्हटले आहे. महानुभाव संप्रदायातील संन्यास धर्माचे कर्मकांड सामान्य जनांच्या पचनी पडणारे नसल्याने साधकाच्या पृथगात्मजेला व व्यक्तिवैशिष्ट्याला वाव राहिलेला दिसत नाही. म्हणून पुढे वारकरी संप्रदायाच्या प्रभावामध्ये महानुभाव संप्रदाय महाराष्ट्रामध्ये निष्प्रभ झालेला दिसून येतो.

महानुभाव संप्रदायातील बहुतेक ग्रंथकार हे उच्चवर्णीय व संस्कृत भाषेचे जाणकार व्यासंगी पंडित होते. त्यामुळे त्यांच्या साहित्यावर संस्कृत भाषेचा प्रभाव पडलेला होता. असे असूनही त्यांनी मराठी भाषेमध्ये लेखन केले हे विशेष आहे. महानुभाव संप्रदायाच्या साहित्यामध्ये शब्दसौष्ठव, कल्पनावैचित्र्य आणि वादनैपुण्यही आहे. तरीही त्यांचे साहित्य सामान्य माणसांच्या हृदयापर्यंत पोहचू शकले नाही. हे वास्तव नाकारता येत नाही. मात्र तत्कालीन सामाजिक, राजकीय आणि धार्मिक परिस्थितीचा विचार लक्षात घेता महानुभाव संप्रदायातील लेखक, कवींनी मराठी भाषेत केलेली साहित्य निर्मिती निश्चितच कौतुकास्पद आहे.

०६ .संदर्भ सूची:

०१. गं. बा. सरदार, संत वाडमयाची फलश्रुती, लोकवाडमय गृह, मुंबई, पाचवी आ. २००४, उद्धृत पृ. ३१
०२. अ. ना. देशपांडे, प्राचीन मराठी वाडमयाचा इतिहास भाग —०१, पूर्वार्ध, व्हीनस प्रकाशन, पुणे प्र. आ. १९६६ उद्धृत पृ. ३९१
०३. शं. गो. तुळपुळे, महानुभाव पंथ आणि त्यांचे वाडमय, व्हीनस प्रकाशन, पुणे प्र. आ. १९७६ उद्धृत पृ. १२७
०४. तत्रैव पृ. २३५
०५. तत्रैव पृ. ३०२
०६. तत्रैव पृ. २२६
०७. तत्रैव पृ. २२७
०८. तत्रैव पृ. २४१
०९. अ. ना. देशपांडे, प्राचीन मराठी वाडमयाचा इतिहास भाग —०१, पूर्वार्ध, व्हीनस प्रकाशन, पुणे प्र. आ. १९६६ उद्धृत पृ. ५०४

साहित्य आणि तत्वज्ञान

प्रा.डॉ.सुभाष भगवानराव देशमुख

मराठी विभाग

दादापाटील राजळे कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, आदिनाथनगर

ता.पाथर्डी जि.अहमदनगर

इ.स.13 व्या शतकाच्या अखेरीस ज्याचा प्रारंभ झाला त्या मराठी वाङ्मयाची बरीचशी वाटचाल तत्वज्ञानविचाराच्या छायेत झालेली आहे. निखळ वाङ्मयीन प्रेरणा ही जुन्या मराठी साहित्यात अपवादानेच आढळते. नरेंद्र किंवा मुक्तेश्वर यांच्यासारख्या काही कवींमध्ये ती बरीचशी मुक्त व प्रकट अशी दिसते. तर भास्करभट्ट बोरीकरांचा 'शिशुपालवध' किंवा पंडिती परंपरेतील आख्यान कविता व रामायण-महाभारतावर आधारेली प्रदीर्घ रचना यांमध्ये ती अप्रत्यक्ष स्वरूपात आढळते.

भास्करभट्टांनी 'उद्भवगीता' हा ग्रंथ लिहिला. वीररसप्रधान व शृंगाररसयुक्त अशा रचनेचे पायश्रितच घेतले. भास्करभट्टांचे हे उदा. मराठी वाङ्मयाच्या प्रारंभ काळातील आहे. 18 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात झालेल्या मोरोपंतांनी आपली सारी हयात रामायण – महाभारतावर रचना करण्यात घालवली. ईश्वरावतारी पुरुषांच्या चरित्रांतील कथावर्णन करण्यात आपण जो काळ व्यथित केला. तोही जीवनाचे सार्थक होण्याच्या उपकारक ठरेल अशा व्यवसायात गेला नाही. अशा व्यवसायात गेला नाही. अशी एक बारीकशी खंतच, काही थोड्या कवींचा अपवाद सोडला तर, साऱ्या पंडित कवींच्या मनांत कोढेतरा होती.

आपल्या साऱ्या साहित्यनिर्मितीच्या मागे असलेल्या प्रेरणेचे मुळही अखेर परमार्थात पोचावे. त्यात आपल्या जिविताचे खरे कल्याण साठवलेले आहे. बहुतेक साऱ्या मराठी वाङ्मयावर आपल्याला धर्माची तत्वज्ञानविचाराची छाया आढळून येते.

तत्वज्ञानविचाराची सोबत :-

मराठीत स्वतंत्र ग्रंथरचना होऊ लागली या घटनेला पाचशे वर्षे लोटून जाईपर्यंत हा तत्वज्ञानविचार मराठी वाङ्मयाची सोबत कशी करीत होता याची आणखी काही गमके सहजपणे ध्यानात येण्यासारखी आहेत. मुकुंदराजांचा 'विवेकसिंधू' हा मराठीतील पहिल्या ग्रंथात तत्वज्ञान सांगितलेला आहे. तोच त्याचा प्रमुख हेतू आहे. ज्ञानदेवांच्या 'भावार्थदीपिका' या ग्रंथाला सुध्दा तत्वज्ञानाचा भक्कम पाया आहे. मुकुंदराज व ज्ञानदेव यांचा हेतूच मुळी तत्वज्ञानाचे विवरण करण्याचा होता. तेव्हा त्यांच्या ग्रंथाच्या मागे वाङ्मयीन प्रेरणा जितकी होती त्यापेक्षा परमार्थाची प्रेरणा अधिक बलवान असावी हे स्वाभाविक आहे. ज्ञानदेवांच्या आधी ज्याची रचना झाली त्या

‘लीळाचरित्राचे’ उदाहरण या दृष्टीने पाहण्यासारखे आहे. लीळाचरित्रामध्ये तत्त्वज्ञान सांगितलेले आहे.

अभंगवाङ्मयाची प्रेरणा :-

मराठी कवितेत ‘अभंग’ हा प्रकार आरंभापासून अखेरपर्यंत आढळणारा. ही अभंगरचना ज्ञानदेव, एकनाथ, नामदेव, तुकाराम, जनाबाई, कान्होपात्रा, गोराकुंभार, सेना न्हावी, चोखामेळा, बंका महार यांनी केलेली आहे. त्या त्या कवींचे स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व यांचे प्रतिबंब या अभंगात उमटलेले आपल्याला आढळते. एवढे असाधारण महत्त्व ज्या भावगीतास मिळाले आहे. त्याचा पूर्वावतार म्हणजेच मराठी संतांचा हा अभंग होय. असा हा अभंग कोणत्या मूळ प्रेरणेतून जन्माला आला व एवढा पोसला गेला हे तपासून पाहिले गेले तर ती प्रेरणा अखेर धर्मात व तत्त्वज्ञानात आहे. असे आढळून येते. अभंगातून जे अनुभव व्यक्त झाले आहेत ते सारे आध्यात्माच्या व परमार्थाच्या क्षेत्रांतील आहे.

वाङ्मयाचा प्रारंभच धर्मप्रेरणेतून :-

मराठी वाङ्मयाचा प्रारंभ झाला तोच मुळी धर्माच्या प्रेरणेतून मग ते वाङ्मय लीळाचरित्रासारखे व्यक्तिचरित्रपर असो किंवा विवेकसिंधूसारखे स्वतंत्र विवेचरपर असो, ज्ञानदेवीसारखे टीकारूप असो अगर अभंगासारखे आत्मनिष्ठ असो. ‘केशिराजांचा मूर्तिप्रकाश’ हा तर उघड उघड त्यांचे गुरू जे चक्रधर त्यांचे मूर्तिवर्णन व गुणवर्णन करण्यासाठीच प्रकट झाला. तेव्हा त्यातील परमार्थिक प्रेरणा स्पष्टच आहे. परमार्थसाधन ही त्या काळाची प्रेरणा होती व वाङ्मय हे केवळ एक साधन होते

तत्त्वज्ञान आणि साहित्य :-

तत्त्वज्ञानविचार आणि साहित्य संशोधन हा मथळा वाचल्याबरोबर अगदी प्रथम मनात प्रश्न उभा राहतो. तो असा की, या संशोधनाचा तत्त्वज्ञानविचाराशी संबंध काय ? मराठी संशोधन म्हणजे साहित्यविषयीचे संशोधन. महाविद्यालये आणि विद्यापीठे यांतून मराठी विषयाचे जे अध्यापन व संशोधन चालते ते भाषा व साहित्य या दोन अंगांनी, त्या दोन अंगांपुरतेच ते मर्यादित असावे अशी अपेक्षा असते. भाषेच्या माध्यमाचाच उपयोग करून इतर अनेक शास्त्रांचे अध्ययन व अध्यापन चालू असते. पण त्याचा मराठीच्या अभ्यासाशी काही संबंध आहे असे कोणी मानीत नाही. जीवशास्त्र, रसायनशास्त्र, पदार्थविज्ञानशास्त्र अशा शास्त्रांतील संशोधनाचा मराठीशी कोणताही संबंध आहे असे मानले जात नाही. तीच गोष्ट राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र, तर्कशास्त्र या शास्त्रांची आणि धर्मशास्त्र, नीतीशास्त्र, मानसशास्त्र किंवा समाजशास्त्र यांचाही आहे. तत्त्वज्ञान एक असेच शास्त्र आहे आणि त्याचा अंतर्भाव जरी मानवविद्या विभागात होत असला, तरी त्या विभागात होत असला, तरी त्या विभागातील इतर शास्त्रांप्रमाणे तत्त्वज्ञानाचाही मराठीच्या अभ्यासात व संशोधनात साक्षात असा काही संबंध पोचत नाही. असे म्हणावयास हवे.

साहित्याला इतर ललित कलांशी येणाऱ्या संबंधाचाही विचार निरनिराळ्या दृष्टीने करता येईल व तेही साहित्याच्या अभ्यासाचा भाग होऊ शकेल. पण तत्वज्ञानाचा अभ्यास यात अंतर्भूत करता येईल असे मानणे अभ्यासकांना फार कठीण वाटते नव्हे, अशक्य वाटते. ज्ञानाच्या क्षेत्रातील आजचे युग तर विशेषीकरणाचे आहे. भाषा व साहित्य ही दोन अंगेदेखील जर अशी वेगळी करण्याकडे प्रवृत्ती होत आहे. तर मराठी साहित्याचे संशोधन आणि तत्वज्ञानविचार या दोहोंची मोट बांधणे कितपत संयुक्तिक ठरेल? मराठीचे संशोधन याचा अर्थ मराठी साहित्याविषयीचे संशोधन एवढाच घ्यावा. तत्वज्ञान विचाराशी त्याचा धागा जोडण्याचा खटाटोप कशासाठी करावयाचा असा प्रश्न मनात येणे स्वाभाविक आहे.

मध्ययुगीन मराठी साहित्याचे वैशिष्ट्ये :-

साहित्याचा अभ्यास व तत्वज्ञानविचार या दोहोंचा कोणताही संबंध नसलेले दोन विषय एकत्र आणण्याचा प्रयत्न मुळात झालाच का? या शंकेचे उत्तर आंग्लपूर्व काळातील मराठी वाङ्मयाचे स्वरूप व आशय यांत शोधावे लागते. मराठीच्या अध्ययनाला विद्यापीठाच्या अभ्यासक्रमामध्ये स्थान प्राप्त झाल्यानंतर साहित्याच्या इतिहासाकडे लक्ष गेले. त्या दृष्टीने जुन्या मराठी वाङ्मयाचे व आशय यांत शोधावे लागते. मराठीच्या अध्ययनाला विद्यापीठाच्या अभ्यासक्रमामध्ये स्थान प्राप्त झाल्यानंतर साहित्याच्या इतिहासाकडे लक्ष गेले. त्या दृष्टीने जुन्या मराठी वाङ्मयाचे अवलोकन करू लागल्यावर त्याचा धर्माशी व त्याद्वारा तत्वज्ञानाशी अतुट असा संबंध आहे हे प्रथमदर्शनीच ध्यानात आले आणि स्वाभाविकच त्याच्या अभ्यासामध्ये तत्वज्ञानविषयक परामर्शाला नकळत एक स्थान प्राप्त झाले.

साहित्याचा साहित्य म्हणून करावयाचा अभ्यास आणि त्यात साहित्यात आशयाच्या अंगाने अप्रत्यक्षपणे व्यक्त होणारे जे तत्वज्ञानविषयक विचार येतात त्यांना आवश्यक तेवढा मागोवा या दोहोंतील नाते पुरेसे झालेले नव्हते. त्यामुळे ते दोन भाग एकमेकांत सरमिसळ होऊन गेले. ज्ञानेश्वरांच्या साहित्याचा अभ्यास करावयाचा म्हणजे त्यांनी सांगड ते कशी घालतात ते स्पष्ट करावयाचे, नाथपंथ व वारकरीपंथ यांचा त्यांच्यावर झालेला परिणाम दाखवायचा आणि त्याचबरोबर साहित्याच्या अभ्यासाचे काही अंग आले पाहिजे म्हणून की काय ते कोणते उपमा दृष्टान्त कसे योजतात किंवा सांग रूपके कशी घालतात त्यांचा तपशील द्यावयाचा : अशी एक अभ्यासाची पध्दती पडून गेली. जुन्या मराठी साहित्याच्या वैशिष्टपूर्ण प्रकृतीमुळे हे विशेषत्वाने झाले हेही खरे.

तत्वज्ञानविचाराला दिलेले साहित्यरूप :-

जुन्या मराठी साहित्याचा विचार करीत असताना साहित्याबरोबर तत्वज्ञानाचाही परामर्श घेण्याची प्रवृत्ती अभ्यासकांमध्ये बरीचशी नकळत उत्पन्न झाली. याला त्याच्या बुडाशी असलेली पारमार्थिक प्रेरणा, त्यातील आध्यात्मिक आशय, संतकवींची त्या प्रकारातील उत्कृष्ट रचना आणि अनेक केलेले तत्वज्ञानविषयक विपुल लेखन अशा अनेक गोष्टी कारणीभूत झाल्या आहेत. तत्वज्ञान हा विषय मूलतः कारणीभूत झाल्या आहेत. म्हणजेच तो विवेचनाचा, स्पष्टीकरणाचा, तर्कशुद्ध प्रतिपादनाचा आहे. पूर्वपक्ष-उत्तरपक्ष, अशा गोष्टी तत्वज्ञानपर लेखनात अपरिहार्यपणे

येतात. तशा प्रकारच्या लेखनाची एक अतिशय समृद्ध अशी परंपरा भारतात अनेक शतके चालत आलेली आहे. संस्कृत भाष्यग्रंथांकडे एक धावती दृष्टी टाकली तरी हे ध्यानात येण्यासारखे आहे. पण नवलाची गोष्ट अशी की मराठीतील तत्वज्ञानपर लेखन अशा रक्ष पद्धतीने केले गेले नाही. मुकुंदराजांचा 'विवेकसिंधू' उत्तरकालीन असण्याची शक्यता ध्यानात घेतली, तर असे म्हणता येते की, मराठी वाङ्मयाच्या प्रारंभकाळातच तत्वज्ञानपर लेखन करण्याची एक विशिष्ट पद्धती ज्ञानदेवांनी घालून दिली. त्यांनी भावार्थदीपिकेसारखी गीताटीका लिहिली आणि अनुभावामृतासारखा स्वतंत्र पत्ररूप चांगदेवपासष्टी लिहिली आणि साक्षात्कारपट आशय करणारी स्फुट अभंगरचनाही केली. पण हे सारे लेखन त्यांनी पंडित्याच्या पठडीतील रूढ तार्किक पद्धतीने केले नाही.

सर्वसामान्य माणसापर्यंत तत्वज्ञानातील सिद्धांत पोचवण्याची ज्ञानदेवांची ही एक निराळीच पद्धत होती. सामान्य माणसाच्या बुद्धीला सूक्ष्म युक्तिवाद सहसा आकलन होत नाही आणि ज्ञाना तरी त्याचे मन त्यात रमत नाही. पण प्रतिमांच्या किंवा शब्दचित्रांच्या साहाय्याने कोणताही गूढ अनुभव चित्रित केला तर त्याचे ग्रहण तो सहजतेने करू शकतो, क्षणभर तो अनुभव आपलासाही करू शकतो. अशा सर्वसामान्य माणसापर्यंत साहित्याच्या आश्रयाने तत्वज्ञानातील विचार पोचवण्याचा हा मार्ग होता. सत्व, रज आणि तम असा त्रिगुणांच्या क्रीडेतून उत्पन्न होणारा मानवाचा लौकिक अनुभव हा ज्ञानेश्वरांनी आपल्या काव्याचा विषय केला. गहन सिद्धांत तर्कशुद्ध प्रतिपादनाच्या सरणीने न सांगता ते अनुभवाच्या पातळीवर आणून वर्णन केल्याने ज्ञानेश्वरांचे तत्वज्ञानाचे विवेचन आपोआपच, साहित्याचे रमणीय रूप घेउन अवतरले. तात्विक विचाराचे भावनिक आशयात परिवर्तन झाले, त्यातील तार्किक रूक्षपणा जाउन त्याला अविष्कारातील सौंदर्य लाभले. उपमा, दृष्टांत, रूपक अशा अलंकारांचा ज्ञानदेवांनी सर्वत्र केलेला आश्रय यात मिळवला की, त्यांचा तत्वज्ञानपर आशय साहित्यकृतीचे ललित रूप धारण करून कसा प्रकट होतो हे स्पष्ट होते. त्यांच्या गीताटीकेच्या अपार लोकप्रियतेचे बीज यात साठवलेले आहे. तत्वज्ञानपर लेखन करण्याची ही जी धाटणी ज्ञानदेवांनी घालून दिली तिचेच अनुकरण पुढीलानी केले आणि त्यामुळे अजुन्या मराठी साहित्यात तत्वज्ञानविचार व साहित्यनिर्मिती ही एकाच आसनावर शोभत राहिली. मराठी साहित्याचे संशोधन आणि तत्वज्ञानविचार यांची गाठ पडली ती अशी.

तत्त्वज्ञानविचाराचे साहित्यातील स्थान :-

साहित्यकृतीमधील अनुभवांच्या चित्रणामध्ये विचाराला प्रत्यक्ष महत्त्व नसते. कोणत्याही प्रसंगात घडणारी व्यक्तीची प्रतिक्रिया, तिचा पडसाद म्हणून येणारा उद्गार व घडणारी कृती यांचे वर्णन साहित्यामध्ये केले जाते. या युक्तीमागे व कृतीमागे काही एक विचार असतो व तो अनेक वेळा त्या व्यक्तीच्या जीवनाकडे पाहण्याच्या दृष्टिकोनात म्हणजेच त्याच्या जीवनविषयक तत्वज्ञानात पोचतो. पण हा दृष्टिकोन किंवा तत्वज्ञान पार्श्वभूमीला असते. मनुष्याचे जे एकूण व्यक्तिमत्त्व बनते त्याला अनेक गोष्टी कारणीभूत होत असतात. तो ज्या कुटुंबात राहतो. त्याच्यावर प्रेम करणारी किंवा त्याचा राग धरणारी जी भिन्न-भिन्न प्रवृत्तीची माणसे असतात. त्या माणसांचा त्याला जो अनुभव येतो. त्याच्या भोवताली जी एकूण परिस्थिती असते. दारिद्र्य व श्रीमंती यांतील

त्याच्या वाटयाला जे येते, या सान्यांचा त्या व्यक्तीचा विशिष्ट मनःपिंड बनण्यात हातभर लागतो त्याचबरोबर त्याच्या कानांवर जे विचार पडतात त्याच्या वाचनात जे ग्रंथ येतात त्याच्या बुद्धीचे जे पोषण ज्या तत्त्वज्ञानामुळे घडते व या सर्वांचा परिपाक होउन त्याचा असा जो जीवनविषयक विशिष्ट दृष्टिकोन बनतो. त्याचाही त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या घडणीत संबंध येतो. आर्थिक, राजकीय, किंवा सामाजिक विचारप्रणालीप्रमाणेच धर्मनीती, अध्यात्म, तत्त्वज्ञान यांचा परिणाम माणसाचा जीवनविषय दृष्टिकोन यांचा परिणाम अधिक होत असे. हेही खरे की, एखाद्या व्यक्तीच्या आयुष्यात असा विचारांचा किंवा तत्त्वज्ञानाचा परिणाम होण्याचा प्रसंग उद्भवणारच नाही.

लोकमान्य टिळकांनी निष्काम कर्मयोगाचे तत्त्वज्ञान कसे मांडले यांच्याशी, त्याच्या जीवनावर एखादी कथा वा कादंबरी लिहिताना, प्रत्यक्ष असा काही संबंध येणार नाही. पण कर्मयोगाचे ते तत्त्वज्ञान आत्मसात केल्याने टिळकांच्या व्यक्तिमत्त्वाला काहीएक वैशिष्ट्यपूर्ण रूप प्राप्त होते आणि असे हे टिळक वयाच्या 52 व्या वर्षी सहा वर्षांच्या कारावासाची शिक्षा झाल्यावर न्यायालयात केवळ उत्स्फूर्तपणे जे उद्गार पुरतेपणाने आकलन होण्यासाठी त्या उद्गारांच्या मागे असलेली निष्काम कर्मयोगाच्या तत्त्वज्ञानाची पार्श्वभूमी जाणवावी लागते. आंग्लपूर्व काळातील काही महत्त्वाच्या कवींचे साहित्य समजावून घेताना तत्त्वज्ञानाचा परिचय असण्याचा असाच उपयोग होतो. टिळकांच्या जीवनातील घटनांचा हा जो संबंध त्यांनी स्वीकारलेल्या तत्त्वज्ञानाशी असलेला आपणांस दिसतो. तसाच तो मध्ययुगीन कालखंडातील कवींच्या साहित्याशी त्यांनी पत्करलेल्या अध्यात्मविचाराशी आहे हे अध्यात्म परिचित असेल तर त्यांचे काव्य अधिक यथार्थपणे आकलन होते.

तत्त्वज्ञानविचाराचे साहित्याच्या आकलनास साहाय्य :-

‘भावर्थदिपिकेत’ ज्ञानदेवांना गीतेच्या चौकटीत आपले तत्त्वज्ञान मांडावे लागले, तर अनुभवामृत ही स्वतंत्र रचना असल्याने तसे कोणतेही बंधन त्यांच्यावर उरले नाही. त्यांची प्रतिभा अशी गुक्त झाल्यामुळे अनुभावागृतातील आशयात व अगिव्यक्तीत कोणता फार पडतो हे त्यांच्या तत्त्वज्ञानविचार समजून घेतला तर अधिक कळते.

तत्त्वज्ञानविचाराची संकिर्णता. :-

तत्त्वज्ञानविचार जाणून घेताना अभ्यासकाने अतिशय दक्ष राहणे आवश्यक आहे. जून्या मराठी साहित्याच्या मागे असलेला मुळ तत्त्वज्ञानविचार हा केवळ स्थूल व ढोबळ नसुन तो अतिशय सुक्ष्म व संकीर्ण आहे. मराठी भाषा व साहित्य यांचा जन्म झाला त्याच्या आधी किमान दोन हजार वर्षे भारतातील उद्भव झालेला आहे. या तत्त्वज्ञानात अनेक नवनवीन विचारप्रणाली निर्माण झाल्या आहेत.

विचार व दृष्टीकोन यांतील स्वातंत्र्य आणि एक प्रकारची समन्वयवृत्ती हे भारतीय तत्त्वज्ञानाचे फार – मोठे विशेष आहेत. नव्या विचाराचे स्वागत करीत असताना जुने न टाकण्याची एक प्रवृत्ती आहे. विश्वसणीय इतिहास आणि चरित्रविषयक माहिती यांचा फार मोठा अभाव

आपल्याकडे आहे. त्यामुळे कोणतेही निष्कर्ष काढताना अभ्यासकाने सावध राहणे व आणखी आवश्यक होते.

भिन्न-भिन्न स्रोतांमधून येणारा आणि अनेक दिशांनी पसरत जाणारा तत्वाज्ञान विचार फार सूक्ष्म आणि गुंतागुंतीचा असतो. तत्वाज्ञानातील त्या विचारांची उकल करणे. त्यातील निरनिराळे धागेदोरे स्पष्ट करणे, त्यांचा परस्पर संबंध लावून दाखवणे हे अभ्यासकाचे काम.

संदर्भ ग्रंथ :-

1. भारतीय साहित्य विचार – लीला गोविलकर
2. साहित्य व सामाजिक संदर्भ – रा.ग.जाधव
3. मराठी साहित्य समाज आणि संस्कृती
4. प्रबोधनातील पाउलखुणा – गं.बा.सरदार
5. साहित्य आणि समीक्षा – बा.ल. कुलकर्णी

इतिहास लेखनासाठी मानसशास्त्राची आवश्यकता

डॉ. मिलिंद राजेंद्र थोरात

(सहयोगी प्राध्यापक, इतिहास)

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, सिडको नाशिक

इतिहासलेखन प्रक्रियेत गतकाळातील मानवी घटना अथवा कृतीस महत्वाचे स्थान असते. मानवी जीवनावर भौगोलिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय असे विविध घटक प्रभाव करत असतात. त्यातून संबंधीत प्रदेशातील व्यक्ति अथवा समूहाची एक मानसिकताही आकारास येत असते. किंबहुना ही प्रक्रिया काळानुरूप दोन्ही बाजूने प्रभाव करणारी ठरते आणि अशा प्रभावातूनच मानवी कृती घडत असतात. या दृष्टिकोनातून इतिहास लेखन करण्यासाठी मानसशास्त्राचा तर एखाद्या व्यक्ति अथवा समाजाच्या मानसशास्त्राचा अभ्यास करण्यासाठी इतिहासाचा आधार घेणे आवश्यक बनते. या अनुषंगाने सदर शोधनिबंधातून इतिहास व मानसशास्त्र यांच्यातील सहसंबंधाचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

उद्देश :-

१. इतिहासलेखन प्रक्रियेतील इतिहास व मानसशास्त्र विषयांच्या सहसंबंधांचा अभ्यास करणे.
२. इतिहासलेखनातील मानसशास्त्र विषयाचे महत्त्व समजून घेणे.

संशोधन पद्धती :- ऐतिहासिक संशोधन पद्धती.

इतिहास लेखनामध्ये व्यक्ति, समाज, स्थल व काल या चार घटकांना अतिशय महत्वाचे स्थान आहे. घ या घटकांच्या आधारे मानवी जीवनाच्या विकासाच्या टप्प्यांचा अभ्यास केला जातो. (इति. ह. आस) इतिहास या संस्कृत शब्दाचा अर्थ 'असे घडले, अशा प्रकारे घडले'. सर्वसाधारणपणे इतिहास म्हणजे भूतकाळातील माहितीचा शोध घेवून जे घडले त्याचे जसेच्या तसे वर्णन तर्कशुद्ध व अर्थपूर्णरित्या करणे होय. ह्या कोटींग यांच्या मते इतिहास म्हणजे मानवी कृतींची नोंद होय. फ्रान्सिस बेकन यांच्या मते मानवाला शहाणी बनविणारी विद्या शाखा म्हणजे इतिहास होय. मेटलॅंड यांच्या मते इतिहास म्हणजे मानवाने जे केले, ज्याचा उच्चार केला किंवा ज्याच्यासंबंधी त्याने विचार व्यक्त केले त्या सर्वांपेक्षा त्याने एकंदर परिस्थिती संबंधी जो विचार केला त्याला इतिहास म्हणतात. अशा विविध व्याख्यांचा अभ्यास केल्यास इतिहास व मानसशास्त्र या दोन्ही विषयांचा अतिशय जवळचा संबंध दिसून येतो. मानसशास्त्रात मानवी वर्तनाचा अभ्यास केला जातो. तर इतिहासात मानवांच्या विविध कृतींचा अभ्यास केला जातो. मानवाच्या कृती पाठीमागे एक विचार असतो व त्या विचाराच्या जडणघडणीवर भौगोलिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय इ. बाबींचा प्रभाव असतो. अशा सर्व घटकांच्या प्रभावातून विशिष्ट प्रदेशातील व्यक्ति अथवा समूहाच्या मानसिकतेची जडणघडण होत असते. म्हणून इतिहासाचा अभ्यास करताना इतर साहाय्यकारी

शास्त्राप्रमाणे मानसशास्त्राचा आधार घेणे महत्वाचे ठरते. किंबहुना गतकालीन व्यक्ति, समाज किंवा घटना यांचा अभ्यास करताना इतिहासकारास व्यक्ति अथवा समूहाचे मानसशास्त्र अवगत असावे लागते. एखाद्या घटनेसंबंधीत एका व्यक्तीची प्रतिक्रिया व समूहाचा घटक या नात्याने असणारी प्रतिक्रिया ही भिन्न असू शकते. अशावेळी त्या प्रतिक्रियेतील फरक समजून घेण्यासाठी मानसशास्त्राचा आधार घेणे आवश्यक ठरते. सामाजिक चळवळींचा इतिहास समजून घेण्यासाठी मानसशास्त्राची मदत घेतली जाते. उदा. रू. स्त्रीवादी चळवळ, कामगार चळवळ, दलित चळवळ, आदिवासी चळवळ, क्रांतिकारी चळवळी यांचा अभ्यास करावयाचा झाल्यास मानसशास्त्राची गरज असते. याच पद्धतीने एखाद्या थोर व्यक्तीच्या कार्याचा आढावा घेताना त्या व्यक्तीची मानसिकता, मानसिक प्रवृत्ती समजून घ्याव्या लागतात. यावरून इतिहासाचे मुख्य केंद्र हे व्यक्ति किंवा समाज असल्याने इतिहासलेखन करताना मानसशास्त्राची गरज महत्वाची ठरते. इतिहास म्हणजे केवळ घटनांची जंत्री नसून विचारांचा इतिहास आहे, अशी भूमिका बेनेडिटो क्रोसे व कोलिंगवूड यांनी मांडल्यापासून मानसशास्त्राच्या अभ्यासाचे इतिहासलेखनातील महत्त्व वाढले आहे. याउलट मानसशास्त्रालाही मानवी समूहाबाबत काही सिद्धांत मांडावायचे झाल्यास, भूतकालीन सामाजिक मानसिकतेचा अभ्यास करावा लागतो.

एखाद्या ऐतिहासिक व्यक्तीच्या चरित्राचे लेखन करताना त्या व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्व किंवा स्वभावाचे विविध पैलू समजून घेणे महत्वाचे असते, अशावेळी मानसशास्त्राचा आधार घ्यावा लागतो. उदा. छत्रपती संभाजी महाराजांच्या कार्यकर्तृत्वाचा अभ्यास करताना त्यांची जडणघडण लक्षात घ्यावी लागते. तसेच हिटलरच्या व्यक्तिमत्त्वाचा व त्याची आत्महत्या या पाठीमागील कारणे शोधताना त्याची मनोवृत्ती समजून घेण्यासाठी मानसशास्त्राची गरज पडते. सिगमंड फ्राइड यांनी मनोविश्लेषनाद्वारे मनात दबलेले विचार मनोविकारावर कसे परिणाम करतात, हे दाखवले. या मुद्याच्या आधारावर युद्धाला कारणीभूत मानसशास्त्रीय कारणे शोधले जाते. उदा. रू. महायुद्धपूर्व काळात युद्ध अटळ आहे, हा विचार वृत्तपत्रांतून वाढून युद्धास अनुकूल मनोवृत्ती तयार होत गेली. यावरून मानसशास्त्राच्या प्रभावातून ऐतिहासिक घटनेकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलल्याचे सिद्ध होते.^१ मानवी स्वभावात माया, मोह, लोभ, मद, मत्सर, हर्ष, या गोष्टी असतात. त्या प्राचीन ते अर्वाचीन युगातील माणसामध्ये दिसतातच, इतिहासकारास ऐतिहासिक महत्त्वाच्या व्यक्तीचे चित्रीकरण करावयाचे झाल्यास मानसशास्त्र हे उपयुक्त ठरते. त्या आधारे एखादी क्रिया करण्यामागची प्रेरणा तसेच जडण—घडण व नियंत्रण, मानवी श्रद्धा या सर्वांची माहिती घेता येईल. घड यावरून मानवाच्या कृतीमागे त्याच्या विविध भावना प्रभाव करत असल्याचे लक्षात येते, अशा वेळी या दोन्ही विषयांचा सहसंबंध महत्वाचा ठरतो.

भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या अनुषंगाने भारतात वाढ झालेल्या मानसशास्त्रीय विचारप्रणालींचा अंतर्भाव 'प्राचीन भारतीय मानसशास्त्र' या संज्ञेत करता येईल. प्राचीन भारतीय मानसशास्त्र

हे बौद्ध, जैन, सांख्य—योग, न्याय—वैशेषिक, मीमांसादृष्टान्त इ. भारतीय दर्शनशाखांतील विचारवंतांनी व तत्त्वज्ञानांनी वाढविले पण ते मुख्यतः तात्त्विक, चिंतनपर व स्वानुभवमंथनावर आधारलेले होते. घघ यावरून मानवी वर्तनावर प्रभाव किंवा नियंत्रण प्रस्थापित करणाऱ्या अनेक घटनांच्या पाठीमागे मानसशास्त्रीय विचारप्रणालींचा मोठा हातभार लक्षात येतो. याशिवाय मानसशास्त्रातही सामाजिक, सांस्कृतिक, औद्योगिक, संघटनात्मक मानसशास्त्र अशा विविध उपशाखांच्या अनुषंगाने स्वतंत्रपणे मानवी आंतरक्रियांचा अभ्यास केला जातो. त्याचा उपयोगही इतिहास लेखनात करता येतो.

उपसंहार :— अशा प्रकारे इतिहासाच्या व्याख्याचा आढावा घेता, गतकाळातील मानवी कृतींचा अभ्यास म्हणजे इतिहास होय आणि ह्या कृती विविध स्वरूपाच्या असतात. मानसशास्त्रीयदृष्ट्या अभ्यास केल्यास या कृतींच्या पाठीमागे मानवाचा एक विचार असतो. म्हणून इतिहासलेखन प्रक्रियेत व्यक्ति अथवा समूहाच्या मानसिक जडण—घडणीचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे ठरते. अशावेळी इतिहास व मानसशास्त्र यांच्या समन्वयातून इतिहासलेखनाची प्रक्रिया घडून ऐतिहासिक घटनांची माहिती योग्य प्रकारे मांडता येणे शक्य आहे.

संदर्भ :—

1. दीक्षित राजा, 'प्रादेशिक इतिहास' लेख, इतिहासातील नवे प्रवाह, संपा. वांबूरकर जाखंदी, डायमंड प्रकाशन, पुणे २०१४, पृ. १४
२. कोठेकर शांता, इतिहास तंत्र आणि तत्त्वज्ञान, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २००७, पृ. क्र. १
३. गाठाळ एस. एस., इतिहासलेखनशास्त्र, कैलास प्रकाशन, औरंगाबाद, २०१७, पृ. क्र. १२-१३
४. कोठेकर शांता, उनि, पृ. क्र. २७
५. कित्ता.
६. कित्ता.
७. कित्ता.
८. धारणकर सरल, इतिहासाचा अभ्यास आणि संशोधन, बिना प्रकाशन, नाशिक, २००३, पृ. क्र. २७
९. कित्ता., पृ. क्र. २८
१०. राजदेकर सुहास, इतिहासलेखन शास्त्र, विद्या प्रकाशन, नागपूर, २०१२, पृ. क्र. ३०
११. Retrived from] <https://vishwakosh-marathi-gov-in/28881/>

डॉ.एस. आर. रंगनाथन यांचे ग्रंथालय शास्त्रातील योगदान

पाटील अश्विनी पंडितराव

संशोधक विद्यार्थी (ग्रंथालय शास्त्र)

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

ग्रंथालय क्षेत्रातील जास्तीत जास्त आणि चांगले कार्य करण्यासाठी ज्यांनी आपल्या वयाची 48 वर्ष दिले असे डॉ एस आर रंगनाथन आहेत त्यांच्या बदल मी थोडक्यात त्यांच्या कार्याचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न करित आहे.

ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रमध्ये सुवर्ण अक्षरांनी लिहावे असे व्यक्तिमत्त्व म्हणजे डॉ. एस आर रंगनाथन हे होय. त्यांच्या जीवनावर जेवढे लिहावे तेवढे कमीच आहे.

ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र शिक्षणास 100 वर्षांचा इतिहास आहे. इतिहासाची पाने चाळताना आपण विचार केला तर डॉ.एस आर रंगनाथन हे सर्वस्व आहेत. भारतातील ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रातील पितामह डॉ. एस आर रंगनाथन यांनी आपल्या ग्रंथालयीन संशोधनतूनच जगामध्ये भारतीय ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रमध्ये उच्च स्थान मिळवून दिले.

डॉ.एस आर रंगनाथन यांच्या म्हणण्यानुसार परिपूर्ण ग्रंथालयास त्यांच्या विविध घटकांतून आकार प्राप्त होत असतो. ग्रंथालय शास्त्रातील काम करण्याची तयारी त्यातून नवनवीन गोष्टी आत्मसात करण्याची जिद्द इंटरनेटच्या माध्यमातून ज्यांनी जे ज्ञान हवे ते त्याकडे पाहण्याची संधी उपलब्ध करून देण्याची त्यांची धडपड अपूर्ण अशीच म्हणावी लागेल. ग्रंथालयाच्या क्षेत्रात ज्यांना मैलाचा दगड म्हणून उल्लेख केला जातो त्या डॉ.एस आर रंगनाथन यांच्या कार्याचा खूप मोठा वाटा आहे.

डॉ.एस आर रंगनाथनचे चरित्र म्हणजे चालते बोलते ग्रंथालय होय. समाजातील ग्रंथालय क्षेत्रात जेवढी मोठी प्रगती डॉ.एस आर रंगनाथन यांनी केली तेवढी कोणीच करू शकत नाही. अशा व्यक्तीचे जीवनकार्य इतरांना प्रेरणादायी ठरत असते. निष्ठेने तळमळीने आणि सर्वस्व पणाला लावून काम करण्याच्या या व्यक्तीला शतशः नमन. हे एक आदर्श ग्रंथपाल डॉ.एस आर रंगनाथन यांचे जीवन चरित्राचा आपणास प्रत्यक्ष अनुभव येतो.

डॉ.एस आर रंगनाथन यांच्या करारीपणा कार्याची तत्परता सहकार्याची भावना वाख्यान्याजोगी आहे. संघटनात्मक कार्य ग्रंथालय व्यवस्थापनाचे महत्त्व यातून त्यांच्या नेतृत्वगुण बोध होतो.

ग्रंथालयाचे महत्त्व पटवून देऊन ग्रंथालय व्यवस्थापनासाठी उत्कर्षासाठी कशाची जाणीव आहे याची जाणीव करून देतात यासाठी ते एखादी गोष्ट मिळेपर्यंत न थांबता पाठपुरावा करतात.

परिचय :

डॉ.एस आर रंगनाथन यांचे पूर्ण नाव सियाली रामामृत रंगनाथन आहे. त्यांच्या नावातच त्यांच्या गावाचा जातीचा उल्लेख आपणास दिसून येतो. सियाली हे त्यांच्या गावाचे नाव

नाव आहे. यांच्या आईचे नाव सीता लक्ष्मी असे होते. रंगनाथन हे त्यांचे मूळ नाव आहे. तर अय्यर हे जातीचे नाव आहे. त्यांच्या जन्म तारखा दोन आहेत 9 ऑगस्ट 1८97 मॅट्रिक एक्झाम व 12 ऑगस्ट 1८92 शासकीय अभिलेख व द्वारे मानल्या जाते.

त्यांचे प्रारंभिक शिक्षण हिंदू हायस्कूल प्राथमिक शाळा येथे पूर्ण झाले येथूनच ते दहावी पास झाले. उच्च शिक्षण त्यांनी मद्रास युनिव्हर्सिटी कॉलेजमध्ये झाले त्यांनी बीए 1913 मध्ये पूर्ण केले एम 1916 मध्ये पूर्ण केले.

डॉ.रंगनाथन यांनी केलेल्या वेगवेगळ्या संस्थेत कार्य:-

- 1) 1917 एक गव्हर्नमेंट कॉलेज कोयंबटूर ला शिकवण्याची काम केले सन 2) 1921 ते 1920 प्रेसिडेन्सी कॉलेजमध्ये मद्रास विश्वविद्यालय
- 3) 1924 डॉ.एस आर रंगनाथन - मद्रास विश्वविद्यालय ग्रंथालय क्षेत्रात प्रवेश केला
- 4) 1925 डॉ.एस आर रंगनाथन - लंडन युनिव्हर्सिटी कॉलेज ब्रिटनमध्ये ग्रंथालय अध्यक्षपद योग्यता मिळाली
- 5) 1928 ग्रंथालय शास्त्रातील पाच सूत्र मीनाक्षी कॉलेज अन्नामलाई नगर तामिळनाडू
- 6) 1924 ते 1944 मद्रास विश्वविद्यालय ग्रंथालय अध्यक्षपद
- 7) 1948 ते 1947 बनारस हिंदू विश्वविद्यालय ग्रंथालय अध्यक्ष पदावर त्यांनी कार्य केले
- 8) 1944 ते 1953 आय एल ए चे अध्यक्ष होते
- 9) 1954 ते 57 ज्युरिक स्विझर्लंड संशोधन कार्यात व्यस्त होते
- 10) 1957 ते 1959 विश्व विक्रम विश्वविद्यालय उज्जैन मध्ये अतिथी प्राध्यापक होते
- 11) 1962 ला D R T C डॉक्यूमेंट रिसर्च ट्रेनिंग सेंटर स्थापना ही बेंगलोरला उद्घाटन सीडी देशमुख
- 12) 1965 मध्ये भारत सरकारने शोध प्रोफेसर म्हणून नियुक्त केले होते

ग्रंथसंपदा :-

त्यांच्या प्रसिद्ध आणि अप्रसिद्ध लिखाणातील विद्वत्तेची झेप पाहून मन थक्क होते सम्यक विचारधारा सडेतोड भाषेत विचार मांडणी हि त्यांच्या लेखन आणि अभिव्यक्तीची प्रधान वैशिष्ट्ये होते. चिकित्सक अभ्यास करून लिहिलेली ग्रंथसंपदा खालील प्रमाणे आहे.

- 1) Five laws of library science 1931
- 2) Colon classification 1933
- 3) Classified catalogue code 1934
- 4) Library administration 1935
- 5) Prolegomena to library classification 1937
- 6) Theory of library catalogue 1938
- 7) Reference service and bibliography 1940
- 8) Elements of library classification 1945
- 9) Classification and international documentation
- 10) Classification and communication
- 11) Library manual 1952
- 12) Headings and canons 1955

- 13) Reference service 1961
- 14) Library book selection 1966
- 15) Canona of recall value 1969
- 16) रामानुजन द मॅन अँड द मॅथेमॅटिशन

डॉ.एस आर रंगनाथन यांना मिळालेली मिळवलेली पदवी

- 1) 1935 मध्ये रावसाहेब की पदवी भारत सरकार
 - 2) 1957 ला पद्मश्री राजेंद्रप्रसाद यांच्या हस्ते
 - 3) पुस्तकालय विज्ञान के जनक मॉरिस ग वायर यांच्याद्वारे
 - 4) प्रिन्स अमाऊंट डे लायब्ररियन मोरीस गवायर
 - 5) 1970 अमेरिकन लायब्ररी असोसिएशन यांच्या द्वारे मारग्रेट मान अवार्ड दिला होता
 - 6) 1948 दिल्ली विश्वविद्यालय द्वारे डिप्लोमा पदवी मिळाली
 - 7) 1964 पीटर्सबर्ग विश्वविद्यालय यांच्याद्वारे डिप्लोमा पदवी
 - 8) 1992 डॉ.एस आर रंगनाथन जन्मदिवसानिमित्त शताब्दी दिवस साजरा केला युनेस्को
 - 9) 1992 ला भारत सरकारने ही इफला डाक टिकट डॉ.एस आर रंगनाथन दिले गेले
 - 10) लायब्ररी सायन्स शब्दप्रयोग करणे वाले सर्वप्रथम व्यक्ती होत
 - 11) डॉ.एस आर रंगनाथन के जन्मदिवस 12 ऑगस्ट पर ALA 1984 लायब्ररीयन दिवस मनाने की घोषणा केली
 - 12) डॉ.एस आर रंगनाथन यांचे गुरु - एडवर्ड भी रोस आणि डब्ल्यू सी बेर्विक सेयर्स
 - 13) डॉ.एस आर रंगनाथन 1963 में SRELS
- SRELS शारदा रंगनाथन इंडोमेंट ऑफ लायब्ररी सायन्स
- 14) कॉल ओन क्लासिफिकेशन

सेवाकाळ :-

ग्रंथालय क्षेत्रातील कार्य करण्यासाठी प्रारंभ

- 1) सहाय्यक प्राध्यापक गणित 1917 ते 1920 गव्हर्मेन्ट कॉलेज बेंगलोर
- 2) सहाय्यक प्राध्यापक गणित 1920 गव्हर्मेन्ट कॉलेज कोईम्बतूर
- 3) सहाय्यक प्राध्यापक 1921
- 4) सहाय्यक प्राध्यापक मॅथेमॅटिक्स १९२१
- 5) सहाय्यक प्राध्यापक गणित 1921 ते 1924 मद्रास कॉलेज
- 6) युनिव्हर्सिटी लायब्ररियन 1924 ते 1944 बनारस हिंदू विश्वविद्यालय
- 7) ग्रंथालय शास्त्र प्राध्यापक 1945 ते 1947 बनारस हिंदू विश्वविद्यालय
- 8) ग्रंथालय शास्त्र प्राध्यापक 1947 ते 1955 दिल्ली विश्वविद्यालय
- 9) विक्रम विश्वविद्यालय उज्जैन गेस्ट प्राध्यापक 1957 ते 19५९
- 10) मानद प्राध्यापक

अशा प्रकारे डॉ एस आर रंगनाथनचे ग्रंथालय व माहितीशास्त्र या विषयात योगदान अमूल्य आहे एकूणच ग्रंथालयाच्या वाटचालीत सरांचे योगदान अन कर्तव्य मांडण्या इतपत माझे ज्ञान नाही तरीही त्यांच्या जीवनावर थोडक्यात लिहिण्याचा मी प्रयत्न केला आहे.

संदर्भ ग्रंथ:

- 1) ग्रंथालय व्यवस्थापनाची आधुनिक तंत्रे
- 2) दिशा संशोधनाची
- 3) इंटरनेट यूट्यूब
- 4) संपा कोण्णूर एम बी कोण्णूर सुजाता
- 5) ज्ञानगंगोत्री

महात्मा गांधीचे तत्वाज्ञान आणि भारतीय लोकशाही

प्रा.संदीप कोरडे

राजीव गांधी महाविद्यालय, मुदोड, ता.मुदोड जि.नांदेड

प्रस्तावना :

महात्मा गांधी हे बहुचर्चित एक राजकीय विचारवंत आहेत. मोहनदास करमचंद गांधी यांचा जन्म 1869 ला गुजरातमधील पोरबंदर येथे झाला. त्यांच्या घरचे वातावरण अत्यंत धार्मिक वृत्तीचे असल्यामुळे त्यांची जडणघडण होत असताना आध्यात्मिक विचारांचा प्रखर ठसा त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वावर उमटलेला दिसून येतो. महात्मा गांधी मानवतावादी होते धर्म आणि राजकारणाचा समन्वय साधून राजकारणाला आध्यात्मिक दर्जा त्यांनी दिला. रूढार्थाने पाहता महात्मा गांधी राजकीय विचारवंत नसले तरी राजकीय विचारात त्यांचे यागदान मोलाचे आहे. म्हणूनच देश त्यांना राष्ट्रपिता मानतो. भारतराष्ट्राची उभारणी करण्याचा पाया गांधींनी घातला. स्वातंत्र्यलढ्यातील त्यांचे नेतृत्व अलौकिक अतुलनीय असे आहे. वास्तविक गांधीजींनी आपल्या आयुष्यात काँग्रेस पक्षात किंवा सरकारमध्ये कोणतेही लहानमोठे पद स्वीकारले नाही. कोणत्याही सत्तेशिवाय केवळ नैतिक बळावर पक्ष व सरकारवर नियंत्रण ठेवले म्हणून त्यांना राष्ट्रपिता मानले जाते.

आज एकविसाव्या शतकात भारत हे राष्ट्र महासत्ता बनत असताना जगातील सर्वाधिक लोकसंख्या असलेले लोकांही राष्ट्र म्हणून विकसित होताना मूल्यात्मक व दर्जात्मक वाढ होणे महत्त्वाचे आहे. त्याचबरोबर शांततामय, सत्यावर निर्धारित असलेली आदर्श लोकशाही महासत्ता असलेला मानवतावादी भारत राष्ट्र निर्माण होणे गरजेचे आहे. अशावेळी गांधीजींनी स्वातंत्र्यपूर्व काळामध्ये स्वतः उभारलेला गांधीवाद किंवा गांधी तत्त्वज्ञान अनुसरणे नव्या राष्ट्रउभारणीसाठी महत्त्वाचे आहे.

गांधीजींच्या विचारांचा व कार्याचा अनेक विचारवंतांनी गौरव केला आहे. "गांधीजी भारतीय संस्कृतीचा परमोच्च विकास होते." - गोखले

रविंद्रनाथ टागोर - "गांधीजी राजकारणी, संघटक, नेते नैतिक सुधारक म्हणून तर मोठे होतेच पण त्याहीपेक्षा ते मानव म्हणूनही मोठे होते. त्यांचा मानवतावाद कोणत्याही क्षणी मागे पडला नाही."

डॉ. राजेंद्र प्रसाद : "गांधीजींनी भारतीय राजकारणात अनमोल अशी भर घातली आहे. त्यांनी भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसला जनतेच्या चळवळीचे स्वरूप दिले."

बराक ओबामा :- (भारतीय संसदेत दिलेल्या भाषणात) - "मी जगातील सर्वश्रेष्ठ सर्वशक्तिमान देशाचा राष्ट्र अध्यक्ष झालो त्यामागे महात्मा गांधीजींच्या विचारांचा मोठा प्रभाव आहे."

गांधीवाद म्हणजे काय : गांधीवाद म्हणजे जीवनाकडे बघण्याचा दृष्टीकोन आहे. जीवन उपभोगण्यासाठी नसून ते लोकांच्या सेवेसाठी आहे. गांधीवाद हा विचारसरणीपेक्षा ही आचारसरणीला स्वीकारणारा असून तो आध्यात्मिक आदर्शमूल आधारलेला आहे.

गांधीवाद हा शाश्वत तत्त्वांचा अवलंब करताना दिसून येतो. गांधीवालात केवळ मत आणि नियमांचा समुच्चय नसून जीवनाकडे पाहण्याचा एक प्रगल्भ दृष्टीकोन आहे. प्रयोगशिलता हे महात्मा गांधींच्या जीवन पद्धतीचे वैशिष्ट्य आहे. म्हणून गांधीवाद हा व्यक्तीपुरताच मर्यादित न राहता त्याला जागतिक सार्वत्रिकरणाचे अपेक्षित मूल्य प्राप्त होते.

गांधीवाद केवल एक पेढी विचार नसून तो अनेक पैलू असणारा बहुपेढी चिरंतन विचार आहे, असे म्हणणे बाबगे ठरत नाही.

गांधीजींचे लोकशाहीसंबंधी विचार :

खऱ्या अर्थाने गांधीजींना राज्य आणि शासनसंस्था यांची आवश्यकता वाटत नव्हती, तरी देखील तात्पुरत्या काळासाठी व्यक्तीचा पूर्ण विकास होईपर्यंत त्यांनी लोकशाही शासन योग्य असल्याचे म्हटले आहे. गांधीजींनी लोकशाहीला एक राजकीय आणि जीवन जगण्याची एक पद्धती म्हणूनही मान्यता दिली आहे. गांधीजींनी लोकशाहीला एक राजकीय आणि जीवन जगण्याची एक पद्धती म्हणूनही मान्यता दिली आहे. गांधीजींच्या मते राज्यातील लोकशाही शासन पद्धती ही सामाजिक आणि आर्थिक क्षेत्राशी निगडित असावी. व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासाचा एक मार्ग म्हणून त्यांनी लोकशाहीचा स्वीकार केला होता. गांधीजींनी सामाजिक लोकशाहीचे स्वरूप मांडताना विविध बाबी मांडल्या.

समानता :

गांधीजींनी लोकशाहीत व्यक्ती समान असतात हे सांगून व्यक्ती व्यक्तीमध्ये ज्या-ज्या उच्च-नीचतेचा भेद केल्या जातो त्या त्या कृत्रिम भेदांना आपल्या विचारातून तिलाजली देण्याचा प्रयत्न केला. त्यात आर्थिक मिळकतीतील अंतर कमी करण्याचा विचार सुचविला. व्यक्तीला समान सामाजिक दर्जा किंवा समानता यावी अशी आग्रही भूमिका मांडली.

खेडे हा लोकशाहीचा आधार :

गांधीजींच्या मते, 'खेडे' किंवा 'ग्राम' हा लोकशाहीचा आणि समाजजीवनाचा मुख्य आधार आहे असे म्हटले. सत्तेच्या विकेंद्रीकरणातून ग्रामीण जनतेच्या हाती सत्ता असावी सत्तेचा उपयोग तेथील जनतेच्या सेवेसाठी करण्यात यावा. याचबरोबर 'स्वयंपूर्ण ग्राम' ही संकल्पना देखील मांडली.

मतदान होतांना प्रलोभन, भीती, धाक, बळाचा वापर करण्यात येवू नये. सर्वांनी मतदान सद्सुद्विवेक बुद्धीने करावे, बुद्धीमान, चारित्र्यसंपन्न, प्रामाणिक निःस्वार्थीर उमेदवार निवडून घ्यावा. लोकशाहीच्या यशासाठी गांधीजींनी काही आवश्यक अटी सांगितल्या. ज्याच्या हाती सत्ता आहे अशा लोकप्रतिनिधींनी स्वैर वर्तन करू नये, जनतेने स्वातंत्र्याचा उपयोग विचारपूर्वक व जबाबदारीने करावा.

मूल्याधिष्ठित राजकारणावर भर :

महात्मा गांधीजींनी नीतिमतेवर आधारित राजकारण करण्याला महत्त्व दिले म्हणजेच मूल्याधिष्ठित राजकारणावर अधिक भर दिला. गांधीजींनी नीतिमतेच्या राजकारणाला महत्त्व देवून राजकारणात नैतिकता आणण्याचा प्रयत्न केला.

अहिंसेचा अवलंब :

शस्त्रापेक्षा आत्मबळ श्रेष्ठ असते, म्हणून गांधीजींनी इंग्रजांबरोबर लढत असताना शस्त्राचा वापर न करता सत्याने लढले पाहिजे. म्हणून त्यांनी अहिंसेच्या मार्गाला प्राधान्य दिले. हिंसेने हिंसा वाढते, रक्तपात होतो म्हणून शांततेच्या मार्गाने लढा लढण्यासाठी अवलंब केला पाहिजे. त्यांना हिंसेचा मार्ग मान्य नव्हता. उदा. असहकाराची चळवळ शिगेला पोहोचल्यानंतर चौरीचौरा येथील पोलीस ठाण्यावर हिंसक हल्ला झाल्यानंतर ही चळवळ थांबविली. भारत राष्ट्रालाच नव्हे, तर जगाला अहिंसेचा मार्ग दाखवून दिला.

स्त्रियांचा सहभाग :

कोणताही लढा लढायचा असेल किंवा पूर्ण विकास साधायचा असेल तर स्त्रिया मागे राहून चालणार नाही. हे महात्मा गांधींनी अचूक हेरलेले होते. म्हणूनच त्यांनी स्वातंत्र्य चळवळीत तत्कालीन अनेक स्त्रियांना सक्रीय सहभागी करून घेतले होते. उदा. उषा मेहता, सरोजिनी नायडू इ.

गांधीजींचा राष्ट्रवाद व आंतरराष्ट्रवाद यासंबंधी विचार :

महात्मा गांधीजींचा पिंड मानवजातीचा समग्रपणे विचार करण्याचा होता. गांधीजी राष्ट्रवादी होते. त्यांनीच खऱ्या अर्थाने भारताच्या राजकीय स्वातंत्र्याची मागणी केली होती आणि प्रत्यक्षात त्यासाठी स्वातंत्र्य आंदोलन सुरू करून त्याच नेतृत्व केले होते.

त्यांची राष्ट्रवादाची संकल्पना संकुचित किंवा उग्रवादी नव्हती, म्हणूनच स्वातंत्र्यासाठी केलेले आंदोलन हे सत्याग्रह, सविनय कायदेभंग बहिष्कार सारखे मार्ग यांनी स्वातंत्र्य आंदोलनात वापरले होते. गांधीजींचा राष्ट्रवाद हा व्यापक आणि उदारमतवादी होता. 'व्यंग इंडिया' च्या लेखात त्यांनी म्हटले की, संपूर्ण जगाचे हित साध्य करण्यासाठी मी भारताच्या स्वातंत्र्याची अपेक्षा करीत आहे. दुसऱ्या राष्ट्राचे शोषण करण्यासाठी किंवा भारताचा साम्राज्यवाद करण्यास भारताच्या स्वातंत्र्याची मी इच्छा करीत नाही. यावरून गांधीजींचा राष्ट्रवाद आक्रमक व साम्राज्यवादी नव्हता हे स्पष्ट होते. तसेच त्यांची राष्ट्रवादाची संकल्पना ही आंतरराष्ट्रीय शांतता आणि सुव्यवस्था याला पोषक होती.

सत्य आणि सत्याग्रह याविषयी विचार :

गांधीजींनी सत्याला सापेक्षेचे स्वरूप दिले आहे. निरपेक्ष सत्य हे अनुभवाने ठरते. गांधीवादात अहिंसेला महत्त्व आहे. सत्य आणि अहिंसा या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. अहिंसा हे साधन आहे तर सत्य हे साध्य. सत्य हाच ते परमेश्वर मानतात. म्हणून अहिंसा ते वीर पुरुषाचे शौर्य मानतात.

महात्मा गांधींच्या संपूर्ण राजकीय तत्त्वज्ञानात सत्याग्रहाची संकल्पना अतिशय महत्त्वाची आहे. त्याच सत्याग्रहाची संकल्पना म्हणजे राजकीय विचार आणि व्यवहार यांचा अपूर्व संगम होय. गांधीजी सत्य आणि 'सत्याग्रह' या शब्दांचा अर्थ पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करतात. त्यांच्या मते, 'सत्य' म्हणजे ईश्वर तसेच सत्याग्रह म्हणजे आत्मिक शक्तीचा अन्याय दडपशाही आणि शोषण या विरुद्ध केलेला वापर होय.

सत्याग्रह करणाऱ्या व्यक्तीच्या ठिकाणी आत्मकष्ट आणि आत्मविश्वास हे दोन गुण म.गांधी महत्त्वाचे मानतात. सत्याग्रहामुळे विरोधकांचे मनपरिवर्तन होते असा गांधीजींचा ठाम विश्वास होता. साम्राज्यात न्याय, समता, शांतता, बंधुत्व प्रस्थापित करणे हे गांधीजींच्या सत्याग्रहाचे उद्दिष्ट होते.

गांधी तत्त्वज्ञान किंवा गांधीवाद याबाबतीत विचारवंतांमध्ये वेगवेगळी मतमतांतरे असली तरी गांधीवाद हा संपूर्ण मानवाच्या विकासाचे स्वप्न पाहणारा विचार असल्यामुळे त्यातील बहुतांशी तत्त्व विचार आज व्यक्ती आणि राष्ट्र विकासासाठी अत्यंत उपयोगाचा आहे.

गांधी विचाराची किंवा गांधीवादाची वर्तमानकालीन प्रस्तुतता:

- शांततामय सहजीवनासाठी गांधी विचार महत्त्वाचा ठरतो.
- जगाला विनाशातून वाचविण्यासाठी गांधीवादाची आजही आवश्यकता आहे.
- स्वतःही जगा व इतरांनाही जगण्यासाठी मदत करा हा अहिंसेचा सकारात्मक अर्थ आहे. अहिंसेमुळे शोषण विरहित समाज निर्माण होईल.
- भ्रष्टाचार निर्मुलनासाठी गांधी विचार पोषक ठरतो कारण गांधींनी नैतिक आचरणाचा आग्रह धरलेला आहे.
- गांधीवादामुळे उपभोग व चंगळवादाला आळा घालता येईल.
- गांधीवादाची स्वयंपूर्ण खेड्याची संकल्पना खेड्याच्या विकासासाठी आजही उपयोगाची आहे.
- सत्याला आजही अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. स्वार्थाला नाकारून सत्य शोधले म्हणजे मानवाचे कल्याण साधता येते.

गांधीजींचे योगदान / महत्त्व :

महात्मा गांधीजींच्या विचारात काही समकालीन तर काही चिरंतन स्वरूपाचे तत्त्व आहे. त्यांच्या कार्याचा जसा तत्कालीन परिणाम झाला तसाच कायम स्वरूपाचाही परिणाम झाला आहे. आधुनिक भारतीय राजकीय विचारवंतांमध्ये गांधीजींचे स्थान अद्वितीय असे आहे. म्हणूनच त्यांना 'महात्मा' आणि 'राष्ट्रपिता' म्हणून गौरव केला जातो.

गांधीजींनी सामाजिक व राजकीय जीवन एका उच्च नैतिक पातळीवर नेले. एखादी घटना चूक किंवा बरोबर ठरविण्याचे त्यांचे निकष आध्यात्मिक नैतिक होते.

आजच्या काळात दिवसेंदिवस राजकारण, समाजकारण, भ्रष्ट अशुद्ध स्वार्थी आणि घृणास्पद पातळीवर जात असताना महात्मा गांधींनी तत्कालीन बळ आणि हिंसेच्या आंदोलनाला सत्य आणि अहिंसेच्या बळावर जिंकवून दाखविले. ते केवळ उच्च नैतिक मूल्यांचा आग्रह धरूनच. त्यांच्या विचारात सहजपणा आणि साधेपण होता. 'बोले तैसा चाले' ही एकवाक्यता होती. निर्भय नैतिकता होती. म्हणून त्यांचे विचार अनेक राजकीय विचारवंतांमध्ये वेगळा ठसा ठेवून आहेत. आणि आजही त्यांचे तत्वज्ञान म्हणजेच गांधीवाद जगाला शहाणपण देणाराच आहे.

संदर्भसूची :

1. डॉ.प्रभा कस्तुरे-वाडकर-पाश्चिमात्य आणि भारतीय राजकीय विचारवंत, अरुणा प्रकाशन, लातूर, 2011.
2. प्रा.दिगंबर डी.बिरादार-पाश्चिमात्य आणि भारतीय राजकीय विचारवंत, क्रिएटिव्ह पब्लिकेशन, नांदेड, 2011.
3. डॉ.उमाकांत सावंत, प्रा.प्रभाकर सूर्यवंशी-प्रमुख राजकीय विचारप्रणाली, क्रिएटिव्ह पब्लिकेशन, नांदेड, 2010.
4. प्रा.प्रभुदत्त शर्मा- आधुनिक राजनीतिक विचारों का इतिहास, कॉलेज बुक डेपो, जयपूर.

अण्णाभाऊंच्या कथेतील जीवनसंघर्ष

रामदास भीमराव वाघमारे

संशोधक विद्यार्थी, मराठी विभाग,
सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे

मराठी साहित्यामध्ये अण्णाभाऊ साठे यांचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. लोकशाहीर, नाटककार, कादंबरीकार, कथाकार आणि चळवळीतील कार्यकर्ता म्हणून त्यांची ओळख आहे. त्यांनी मराठी साहित्यामध्ये विपुल प्रमाणात लेखन केले आहे. सामाजिक बांधीलकीच्या नात्याने साहित्य लेखन केले. त्यांच्या साहित्यात विविध समाजघटकातील उपेक्षित, वंचित, शोषित माणसे येतात. त्यांच्या साहित्याचा नायक हा शेतकरी, मजूर, कामगार, बंडखोर, वंचित असा आहे. गावातील व गावकुसाबाहेरील जग त्यांच्या साहित्यात आला आहे. अण्णाभाऊ माणसांना केंद्रस्थानी ठेवून लेखन केले आहे. सामाजिक परिवर्तन ही त्यांच्या साहित्य लेखनामागील मुख्य प्रेरणा आहे. सर्वार्थाने जे शोषित आहेत त्या वर्गाच्या वेदना त्यांनी समर्थपणे आपल्या साहित्यातून मांडलेल्या आहेत. नव्या जीवनजाणिवा त्यांच्या साहित्यात आलेल्या आहेत. अशा विविध प्रकारचे लेखन करून त्यांनी मराठी साहित्याचे अनुभविश्व समृद्ध केले आहे.

अण्णा भाऊ साठे यांचे 'खुळवाडी', 'बरबाद्या कंजारी', 'चिरागनगरची भूत', 'निखारा', 'नवती', 'पिसाळलेला माणूस', 'आबी', 'फरारी', 'मानामती', 'लाडी', 'कृष्णाकाठच्या कथा', 'गजाआड', 'गुन्हाळ', 'जिवंत काडतूस', 'ठासलेल्या बंदुका', 'भूताचा मळा', 'रानवेली', 'राम रावण युद्ध', 'भोमक्या आणि इतर कथा', 'वणव्याची काडी', 'सबातारी काडतूस', 'स्वप्नसुंदरी', 'स्मशानातील सोन', 'रानगा', 'अमृत', आणि 'मास्तर' इ. कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. अण्णाभाऊ साहित्य लेखन करताना माणसाचे दुःख, दैन्य, दारिद्र्य, वेदना याबरोबरच त्यांच्या अंतरंगातील भावभावना चित्रित करतात. त्यांचे माणसांवर नितांत प्रेम आहे. त्यांना माणसाचे प्रश्न महत्त्वाचे वाटतात. म्हणून त्यांच्या कथेत गावकामगार, भटकं, हमाल, आदिवासी, मांग, महार, लोककलावंत, भिकारी असे माणसे येतात. त्यांचा जगण्यासाठीचा संघर्ष महत्त्वाचा वाटतो. ते ध्येयी व कष्टी आहेत म्हणून त्यांना माणूस जवळचा वाटतो. 'बरबाद्या कंजारी' या कथासंग्रहाच्या प्रस्तावनेत साठे म्हणतात की, "माझी जीवनावर फार निष्ठा असून, मला माणसं फार आवडतात. त्यांची श्रमशक्ती महान आहे. ती जगतात, जगाला जगवतात. त्यांच्या बळावरच हे जग चालतं. त्यांची झुंज नि त्यांचं यश यावर माझा विश्वास आहे. त्यांना विद्रुप करणं मात्र मला आवडत नाही. नव्हे मला भीती वाटते. ही पृथ्वी शेषाच्या मस्तकावर तरली नसून दलितानं आपल्या तळहातावर पेलली आहे असं मी मानतो. अशा माणसांना वैफल्याच्या नावाखाली विद्रुप करू नये असं माझं मत आहे. एकंदरीत माझी माणसं ही वास्तव आहेत नि जिवंत आहेत. त्यांच्या गुणावगुणांची चर्चा मी करीत नाही. ते कार्य मराठी जनता आणि तिचे थोर विद्वान करतील

अशी आशा आहे.”¹ अण्णाभाऊ या सृष्टीचा निर्माता हा माणूस आहे असे मानतात. त्यांनी आपल्या कष्टाने ही पृथ्वी सजवलेली आहे. कष्टकरी, दलित यांच्या तळहातावर ही पृथ्वी तरलेली आहे. त्यांनी माणसाच्या श्रमाला महत्त्व देतात. त्यांच्या कष्टी प्रवृत्तीवर विश्वास ठेवतात. त्यांच्या कथेत येणारा नायक हा परिस्थितीशी दोन हात करणारा आहे तो संघर्ष करणारा आहे. यावरून असे लक्षात येईल की. अण्णाभाऊ यांची जीवनाबद्दलची दृष्टी किती व्यापक आहे.

अण्णाभाऊ यांच्या साहित्यात येणारे जग हे कल्पनेतील नसून वास्तवातील आहे. अण्णाभाऊंनी जीवनात जे जगले, भोगले, अनुभवले त्याचेच दर्शन त्यांनी आपल्या साहित्यातून करून दिले आहे. त्यांच्या साहित्यात येणारे पात्रे ही तळागाळातील आहेत. तीच पात्रे त्यांच्या कथेचे नायक आहेत. ‘खुळवाडी’ या कथासंग्रहातील ‘बंडवाला’ या कथेचा नायक तात्या हा इथल्या धर्मव्यवस्थेने अस्पृश्य ठरवलेल्या मांग जातीतील आहे. तात्याच्या अज्ञानपणाचा फायदा घेऊन गावातील इनामदार तात्याची जमीन हडप करतो. आपल्या जगण्याचे साधन गेल्यामुळे तो अस्वस्थ होतो. तात्याच्या मनात इनामदाराविषयी प्रचंड चिड निर्माण होते. तो निश्चय करतो की, आपली जमीन परत घ्यायची हवे तर इनामदाराविद्द बंड पुकारू पण जमीन परत घेऊ. “तात्याने मनात नक्की केले, उद्या इनामदाराला विचारायचे. त्याने जर नीट उत्तर दिले तर ठीक नाही तर त्याला नमवायचे. त्यात मरण आले तरी हरकत नाही. नाही तरी खरडा भाकरी खाऊन केव्हा ना केव्हा मरणारच आहोत; मग जमिनीसाठी का मरू नये? लोक म्हणतील तरी, की अप्पा मांगाचा तात्या आपल्या जमिनीसाठी मेला. बस्स उद्यापासून आपण जमिनीसाठी, ऐंशी बिघे जमिनीसाठी बंडवाला व्हायचे. त्याने आपल्या मनात पुकार केला. एका रात्रीत त्याने बंडवाला झाला.”² जमिनीसाठी तात्याने इनामदाराशी संघर्ष करतो. त्याच्यावर हल्ला करतो. इनामदाराचा वाडा पेटवून देतो. प्रसंगी जीव गेला तरी चालेल आज ना उद्या आपण मरणार आहोत पण स्वतःच्या हक्कासाठी मेलेलं केंव्हाही चांगलं म्हणून तात्या इनामदाराशी दोन हात करतो. अण्णाभाऊ या कथेत आपल्या हक्कासाठी लढणारा, गावातील प्रस्थापित इनामदाला शह देणारा बंडखोर वृत्तीचा नायक उभा केला आहे. अण्णाभाऊ यांच्या कथेत जातीव्यवस्थेविरुद्ध, विषमतेविरुद्ध, पुरुषसत्ताक व्यवस्थेविरुद्ध संघर्ष करणारे नायक येतात. ‘बरबाद्या कंजारी’ या कथेतील बरबाद्याच्या मुलीचा निल्लीचा सैद्याबरोबर विवाह होतो. काही दिवसानंतर सैद्याचा क्षयरोगाने मृत्यू होतो. त्यामुळे तिला अकाली वैधव्य येते. ऐन तारुण्यात पतीचे निधन झाल्याने ती हतबल होते. तिला आपली जवानी लपवून ठेवता येत नाही. ती समोरच्या पालात राहणाऱ्या हैदरच्या प्रेमात पडते आणि एक दिवस ती सर्व प्रकारचे सामाजिक बंधने, रूढी परंपरा झुगारून त्याच्यासोबत पळून जाते. निल्ली पळून गेल्यामुळे बरबाद्याला जातीतून बहिष्कृत केले जाते. त्याच्यासोबतचे सर्व व्यवहार बंद केले जातात. पण त्याने तो हतबल न होता डगगून न जाता रागाजाविद्द बंड पुकारतो. आपल्या गुलीला गदत करतो. ज्या काळात जातिव्यवस्था एकदम टोकाची होती. स्त्रीयांचे विश्व हे फक्त चूल आणि मूल एवढ्यापुरतेच मर्यादित होते. त्यांच्यावर अनेक प्रकारची बंधने होती. त्या काळात निल्ली समाजाचे जे परंपरागत बंधने आहेत ते झुगारून ती आपल्या प्रियकराबरोबर पळून जाते. वडीलही समाजाला न जमानता आपल्या मुलीला मदत करतात. कथेमध्ये अशा प्रकारचे

बंडप्रवृत्तीचे नायक उभा करणे हे खूप धाडसाचे आहे पण अण्णाभाऊ अशा प्रकारचे जातीयवस्थेला छेद देणारे नायक या कथेत उभे केले आहेत.

अण्णाभाऊ यांना पोटासाठी गाव सोडावे लागले. ते कामासाठी मुंबईला जातात तेथे गिरणी कामगार म्हणून काम करतात. गिरणी कामगार म्हणून काम करता असताना त्यांनी कामगारांचे जीवन, त्यांचे प्रश्न, त्यांची समस्या, त्यांचे दारिद्र्य, त्यांचा जगण्यासाठीचा संघर्ष, त्यांचे भांडवलदाराकडून होणारे शोषण जवळून पाहिले होते. त्यामुळे त्यांनी कामगारांच्या हक्कासाठी लढा उभारलेला होता. त्यांनी आपल्या साहित्यातूनही कामगारांचे प्रश्न हिरिरीने मांडलेले आहेत. 'स्मशानातील सोन' या कथासंग्रहातील 'स्मशानातील सोन' या कथेत भीमाचा जगण्यासाठीचा संघर्ष चित्रित केला आहे. वारणा खोऱ्यातला बलदंड देहाचा भीमा खूप कष्ट करून पैसे मिळवावे आपल्या बायकोची सोन्याची ईच्छा पूर्ण करावी. आपल्या मुलीला कपडे घ्यावेत अशी स्वप्न पाहत मुंबईला कामाला जातो. तिथे गेल्यानंतर त्याला एका खाणीत काम मिळते. सहा महिन्याने ती खाण बंद पडते. भीमा पुन्हा बेकार होतो. एक दिवस तो काम गेल्यामुळे हतबल होवून भविष्याची काळजी करीत असताना भीमाची नजर स्मशानाकडे जाते. तिथे राखेच्या ढिगाऱ्यात त्याला एक सोन्याची अंगठी सापडते. त्यात त्याला एक आशेचा किरण दिसतो मग तो दररोज मसनवाटे फिरायला जातो. जळलेल्या हाडातून, राखेतून पुरलेल्या प्रेतातून सोनं मिळविण्याचा प्रयत्न करतो. असच एका दिवशी गावात श्रीमंत व्यक्तीचे निधन होते. भीमाला आनंद होतो आता आपल्याला त्या सावकाराच्या प्रेतातील सोनं मिळेल आणि आपण आपल्या बायकोला लुगडे, मुलीला कपडे व खायाला खजूर आणता येईल असा विचार करून रात्री तो घराबाहेर पडतो. स्मशानात जातो प्रेत उकरत असताना त्याच्यावर अचानक कोल्ह्याने हल्ला करतात तो हल्ला परतवून लावतो आणि प्रेताचे तोंड उघडून त्यातील सोने काढण्याचा प्रयत्न करतो, पण दातखिळी घट्ट बसलेली असते तो दातखिळी उघडून सोनं काढण्याचा प्रयत्न करतो. पण कोल्ह्याबरोबर परत संघर्ष होतो त्यात गावाला कुणकुण लागते व गावातील लोक दिवा घेऊन स्मशानाकडे येतात. लोक येत असल्याचे पाहून तो भयभीत होतो आणि प्रेताच्या तोंडातून बोट काढण्याऐवजी पार अगोदर काढतो त्यात त्याचे बोट अडकतात तो प्रेताच्या टाळूवर पारने प्रहार करतो त्यात त्याचे चार बोटं तूटतात तो तूटलेले बोटं घेऊन तसाच पळत सूटतो. भीमा काम करत असलेली खाण दुसऱ्या दिवशी चालू झाल्याचे कळते पण भीमाने चार बोटं गमावल्यामुळे त्याला खाणीत काम करता येणार नव्हते म्हणून तो हतबल होतो. तो लहान मुलासारखा रडू लागतो. भीमाला काम करण्याची ईच्छा असून सुद्धा काम मिळत नाही तो बेकार होतो. घरी उपासमार होते बायकोला मुलीला कपडे नसतात. त्यामुळे तो प्रेताच्या तोंडातून, जळलेल्या हाडातून सोनं शोधण्याचे काम करतो. गावात दररोज कुणीतरी मरावं असं त्याला वाटतं कारण त्यामुळे त्याच्या कुटुंबाला अन्न मिळत असते. एखादी व्यक्ती मरावी ही भावना मनात येणे ही अत्यंत खेदजनक गोष्ट आहे पण पोटासाठी भीमाच्या मनात तो विचार येतो कारण येथली जातिव्यवस्था व येथली आर्थिक विषमता यास कारणीभूत आहेत. पशु पेक्षाही हीन जगणे लादणाऱ्या व्यवस्थेचा मर्मभेदक उलगडा ते करतात. समाजाचे जे रूढ नैतिक संकेत आहेत ते भूक भागविण्यासाठी बाजूला सारावे लागतात. केवळ पोटासाठी भीमाला अशा प्रकारचे काम करावे लागते. भीमाचा

जगण्यासाठीचा संघर्ष या कथेतून चित्रित केले आहे. या कथेत अण्णाभाऊनी दैन्य दारिद्र्याचे विदारक दर्शन घडवतात. अण्णाभाऊ यांच्या कथेत अशा नैतिक संकेत बाजूला सारून केवळ परिस्थितीमुळे अनैतिक कृती करणारे पात्र येतात. उदा. चोऱ्या करणे, फसवणे, दरोडा टाकणे, दारू विकणे इ.

‘साफळा’ या कथेत महारांनी गावकीचे जे काम आहेत ते करण्यास नकार देतात. मेलेली ढोर ओढून नेण्याचे काम नाकारतात त्यामुळे गावातील सर्व लोक हे संतापून त्यांच्यावर बहिष्कार टाकून त्यांना कोंडीत पकडण्याचा प्रयत्न करतात. या कथेत सर्व आणि दलित यांचा संघर्ष दाखलेला आहे. दलितांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सांगण्यावरून गावकीचे कामे नाकारतात. विषमतेचे बळी पडत नाहीत याचे चित्रण येते.

‘सूलतान’ या कथेत सूलतान हा एक अनाथ आणि बेरोजगार तरुण आहे. तो जन्माने मुसलमान आहे. अनाथ असल्यामुळे पोटासाठी स्वतःला काम करावे लागते पण त्याला काम मिळत नाही तो पोटासाठी वणवण भटकतो. तो पानपट्टी, हॉटेलवर नोकरी मिळविण्याचा काम करण्याचा प्रयत्न करतो पण त्याच्या आहाराला पाहून हॉटेलमालक कामाला ठेवण्यास नकार देतात. तो पोटासाठी भटकत असताना पोलीसांनी त्याला चोरी करण्याचा सल्ला देतात. पण तो चोरी करण्यास साफ नकार देतो. ‘मी मरण पत्करेन पण चोरी करणार नाही’ असं म्हणून शेवटी तो रेल्वे रूळावर आत्महत्या करण्याचा प्रयत्न करतो कारण पोलीसाने कार्यवाही करून तुरुंगात टाकल्यानंतर तरी पोटभर जेवण मिळेल. त्याला 302 कलमांतर्गत तुरुंगात टाकले जाते पण तेथेही त्याला पोटभर जेवण मिळत नाही. सूलतान हा उपाशी राहण्यास तयार होतो पण पोटासाठी चोरी करण्याचा चूकीचा मार्ग स्वीकारत नाही. पोटासाठी तुरुंगात जाणे मान्य करतो. सूलतान पोटासाठी कोणकोणते मार्ग निवडतो हे लक्षात येते. अण्णाभाऊ साठे यांनी आपल्या साहित्यातून जगण्यासाठी संघर्ष करण्याच्या व्यक्ती चित्रित केल्या आहेत.

‘काडी मोड’ या कथेत सखु एक विधवा स्त्री आहे. एक मुल झाल्यानंतर तिच्या पतीचे निधन होते. पती गेल्यानंतर तीला समाजाने, भावकीने त्रास द्यायला सुरुवात करतात. आज ना उद्या हे झिंग्याएवढं मूल मेल्यानंतर तिला हाकलून देता येईल आणि तिची सगळी संपत्ती आपल्याला मिळेल म्हणून उठावणी करतात. पण सखुला आपल्या मुलाचे निधन झाल्यानंतर आपले अस्तित्व धोक्यात येईल. या समाजात, गावात, घरात राहणे मुश्किल होईल आणि आपण उघडे पडू आपल्याला आश्रय राहणार नाही. शेतावरील आपले हक्क क्षणात नाहीसे होईल. आपल्याला भीक मागायची वेळ येईल. मुल मेलं की आपल्याला या समाजात कोणीही स्थान देणार नाही. भावकी आपल्याला घरातून बाहेर हाकलून देईल म्हणून ती आपल्या मुलाला जगवण्याचा निश्चय करते. हे मुल आहे तर मी आहे नाहीतर आपण मरू यामुळे ती आपल्या मुलाची सर्वातोपरी काळजी घेते. त्याला कुणाच्या घरी जाऊ देत नाही. कोणाच्या घरी काही खाऊ देत नाही. सतत आपल्या नजरेसमोर रहावे म्हणून प्रयत्न करते. मुलगा आपलं ऐकला पाहिजे म्हणून त्याला सतत दबावात ठेवते मुलगाही तसाच राहतो एक दिवस ती आपल्या मुलाचे लग्न व्हावे म्हणून भैरोबाला नवस मागते. मुलाचे शेजारील गावातील हरणा नावाच्या मुलीशी लग्न होते. पण नवस फेडायचे असल्यामुळे ती हरणाजवळ जाण्यास त्याला मज्जाव करते. हरणा गा गोष्टीला कंटाळून घरी जाते व नंतर सर्व संशय दूर झाल्यावर परत येते.

सखुला पतीच्या निधनानंतर कोणकोणत्या प्रसंगाला सामोरे जावे लागते. विधवा झाल्यावर तीला समाजात स्थान दिले जात नाही. तिला हाकलून देण्याचा प्रयत्न केला जातो. पण ती जिद्दीने त्यांच्यासोबत संघर्ष करते. गावगाड्यामध्ये जीवन जगत असताना महिलेला कोणत्या प्रसंगाला सामोरे जावे लागते. याचे चित्रण अण्णाभाऊंनी केले आहे. 'आबी' या कथासंग्रहातील 'आबी' कथा ही अशाच प्रकारची आहे. आबी ही आबा भोसल्यांची कन्या ऐन्य तारुण्यात आलेली सुंदर रेखीव बांध्याची. बघताच क्षणी सान्यांचे लक्ष वेधून घेणारी. तिच्यावर बक्याची नजर जाते. आबी बक्याला आवडायला लागते एक दिवस तो तिला पानदीत वाट आडवून विचारतो ती त्याला नकार देते. त्यामुळे तो इरेला पेटून तिचा नाश करायचे ठरवतो. पाहुणे बघायला आले की. काहीतरी चूकीची माहिती सांगून ठरलेले लग्न मोडतो. सतत लग्न मोडत असल्यामुळे आबा व त्याची बायको चिंतीत होतात. मुलीचे वय वाढत आहे म्हणून त्यांच्या जीवाला घोर लागतो. एक दिवस येईल त्या मुलाला द्यायचे म्हणून ते तिच्यापेक्षा वयाने जास्त असलेल्या मुलाशी लग्न लावून देतात. आबीचे लग्न झाल्यावर काही दिवसातच तिच्या पतीला दरोड्याच्या आरोपाखाली शिक्षा होते. आबी परत माहेरी येते आणि एका चोरासोबत संसार करायचा नाही म्हणून ती न नांदण्याचा निश्चय करते. माहेरी आल्यावर ज्या बाक्याने आपले आयुष्य उध्वस्थ केले आहे त्याला उध्वस्थ करण्याचा निश्चय करते. पती तुरुंगातून परत आल्यानंतर बोलवायला येतो पण ती जाण्यास नकार देते. पती मनाविद्ध घेऊन जात असल्याने पतीवर हल्ला करते व नंतर बक्याच्या डोक्यात दगड घालून त्याचा अंत करते. चूक नसतानाही तीचे आयुष्य उध्वस्थ होते. तीला बदनाम केले जाते. म्हणून ती चिडून बक्याचा जीव घेते. भारतीय समाजव्यवस्थेत महिलेला अशा प्रकारचे जीवन वाटायला येते. तिला नेहमी दुय्यम लेखले जाते. तिचे नेहमी समाजाकडून. पुरुषांकडून शोषण होते. आबी ही याला अपवाद नाही. पण ती या शोषणाला बळी न पडता ती पुरुषसत्ताक व्यवस्थेविरुद्ध बंड करते. ती पुरुषांची अरेरावी, आडदांडपणा खपवून न घेता ती त्याला प्रतिकार करते. त्याविद्ध बंड करते ती एकाच वेळी समाज व पुरुष व्यवस्था याविद्ध बंड करताना दिसते. आबी या कथेत प्रातिनिधिक स्वरूपात येते. अनेक महिलांना या प्रकारच्या संकटांना सामोरे जावे लागते.

अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यासंदर्भात गंगाधर पानतावणे म्हणतात की, अण्णा भाऊंचे कथा – कादंबरी विश्व माणसातील विविध वृत्तीप्रवृत्तींनी भरलेले आहे. 'झुंज' हा त्यांच्या जीवनातला स्थायीभाव आहे. मनस्वीपणा ही त्यांची उर्मी आहे.³ आण्णा भाऊ साठेंनी आपल्या साहित्यातून जातीव्यवस्था, धर्मव्यवस्था, पुरुषसत्ताक व्यवस्था या बरोबरच पोटासाठी संघर्ष करणारे नायक उभा केलेले आहेत. त्यांच्या साहित्यामधून शोषित, वंचित, पिडीत. गावकुसाबाहेरील उपेक्षित माणसांचा जगण्यासाठीचा संघर्ष पहायला मिळतो.

या लेखात प्रातिनिधिक स्वरूपात काही कथांचा विचार केला आहे.

संदर्भग्रंथ

1. अण्णा भाऊ साठे, 'बरबाद्या कंजारी' विद्यार्थी प्रकाशन पुणे, नविन आवृत्ती, 2004 पृ. क.

प्रस्थावना

2. अण्णा भाऊ साठे, 'खुळवाडी' विद्यार्थी प्रकाशन पुणे, नविन आवृत्ती, 2006 पृ. क. 52.
3. पानतावणे गंगाधर, 'विद्रोहाचे पाणी पेटले आहे', कीर्ती प्रकाशन, औरंगाबाद, द्वितीयावृत्ती, 2001 पृ. क्र. 80
4. आसाराम गायकवाड, 'लोकषाहीर तथा लोकलेखक अण्णाभाऊ साठे संदर्भ ग्रंथ' झेप प्रकाशन, नाशिक, प्रथम आवृत्ती, 1996.
5. जाधव. रा. ग, 'मराठी वाङ्मयाचा इतिहास', खंड सातवा, भाग दोन (संपा.), महाराष्ट्र साहित्य परिषद पुणे. आवृत्ती पहिली 2010

स्त्री लेखन के विविध आयाम

डॉ.बी.आर. नळे

हिंदी विभाग

सुंदरराव सोळंके महाविद्यालय, माजलगाव (महा.)

आज का महिला लेखन अनेक चुनौतियों से भरा काम बनाता जा रहा है। क्योंकि आधुनिकीकरण और भूमंडलीकरण की कोख से जन्में उदारीकरण, नजीकरण और बाजारीकरण ने जनसामान्य के मन में उपभोक्तावादी मानसिकता के बीज बोना शुरू किया है। इसने सेवा और सुविधा के क्षेत्र में एक समान संधि के अवसर देकर स्त्री को घर से बाहर लाकर बाजार की पूँजी बनाने का कार्य शुरू किया है। इसने 'स्त्री मुक्ति' और 'स्त्री आजादी' के नाम पर स्त्रियों का एक तरफ 'वस्तुकरण' करना शुरू किया है, तो दूसरी तरफ स्त्री के मन में नयी उमंगें और सपनों की प्यास बढ़ाकर बाजार में सरपट दौड़ाने के लिए समय-समय पर ऑक्सिजन भरने का कार्य शुरू किया है। इस कारण घर के बाहर स्त्री को लेकर नयी समस्याओं ने जन्म लेना शुरू किया है। स्त्री शिक्षा की क्रान्ति ने स्त्री को अपने अधिकार, कर्तव्य और क्षमताओं का ऐहसास दिया। जिसके बल पर घर में समान नीजी भागीदारी मांगने लगी है। लेकिन इससे पुरुषी मानसिकता को झटका लग जाने के कारण वह घर से बेघर भी बनती जा रही हैं।

अर्थात् आज स्त्री घर और बाहर कई समस्याओं के बीच झुलसती नजर आने लगी है। उसकी घर और बाहर की जमीन दिन-ब-दिन छिनती जा रही है। उसका संघर्ष एक साथ कई स्तरों पर शुरू हो चुका है। जिसकी अभिव्यक्ति महिला कथाकारों ने अपनी संवेदनशील भावनाओं एवं जागृत प्रतिभा के अधार पर नारी जह्द की धड़कन को पल-प्रतिपल यथावत अंकित करना शुरू किया है। मन की सूक्ष्म पर्त की गहराई में उतरकर उन्हें जानने, समझने व विश्लेषित करने का प्रयास किया है। प्रस्तुत आलेख के माध्यम से कुछ चुनी हुई ऐसी प्रभावी महिला कथाकार पुनम मिश्रा, संगीता माथुर, डॉ.बनिल जी घेटिया, शशिकला राय, चित्रा मुद्गल, कल्पना मिश्रा, नसीम साकेती के कहानी लेखन के विविध आयामों पर प्रकाश डालने का प्रयास किया जा रहा है।

आज कामकाजी महिला का संघर्ष अधिक तीव्र होता जा रहा है। अपने अधिकार, कर्तव्य, अस्तित्व और व्यक्तित्व के प्रति अधिक सचेत एवं जागृत होने के कारण अपनी ताकद और हैसियत में नीजी स्तर पर घर में समान भागीदारी मांगने लगी

है। इस भागीदारी ने उसके गृहस्थी जीवन में लड़ाई-झड़गे, तलाक, हत्या-अत्माहत्या, घर से बेदखल करना, प्रताड़ना, उपेक्षा, बच्चों के पालन पोषण जैसी गंभीर समस्याओं ने जन्म लेना शुरू किया है। तो घर के बाहर प्रशासनिक कार्यालयों में क्षमता और योग्यताओं के होने के बावजूद भी आर्थिक तथा महत्वपूर्ण निर्णय से वंचित रखकर दुय्यम दर्जे का स्थान दिया जा रहा है। उसके कार्य की स्तुति, प्रशंसा करने की बजाय बार-बार परेशानियों से घेर कर ब्लॉक मेल करने का शिलशिला बढ़ता जा रहा है। वह घर और दफ्तर में तन, मन और सेवा भाव से काम करते हुए भी दोनों जगह से जड़ से उखड़ती जा रही है। उसका न घर में, न दफ्तर में समग्र रूप से व्यक्तित्व और अस्तित्व उभर पा रहा। वह तो खण्ड-खण्ड में बटती जा रही है।

ऐसी कामकाजी महिलाओं की छोटी-छोटी समस्याओं को केंद्र में रखकर समकालीन महिला कथाकारों की ओर से लेखन किया जा रहा है। जो स्तुत्य एवं प्रशंसनीय है। ऐसी महिला कथाकारों में मन्नु भंडारी, कृष्णा अग्निहोत्री, ममता कालिया, प्रतिमा वर्मा, मंजुला भगत, मृदुला गर्ग, चित्रा मुद्गल, मृणाल पाण्डे, सुर्यबाला, कृष्णा सोबती आदि का महत्वपूर्ण रूप से उल्लेख किया जाता है। ऐसी ही महिला लेखिकाओं में नवोदित महिला कथा लेखिका पूणम मिश्रा का भी नाम जुड़ा हुआ है। उन्होंने घर तथा दफ्तर में काम करनेवाली महिला को अपने कहानी का विषय बनाया है। इस दिशा में उनकी 'द्विखंडित' कहानी प्रशंसनीय है। इस कहानी के माध्यम से महिला उत्पीड़न आयोग और महिला सबलीकरण आयोग द्वारा महिला की किस तरह उपेक्षा की जा रही है, उसका जिता जागता उदाहरण प्रस्तुत किया। इस कहानी की नायिका 'नंदीता महाजन' महिला उत्पीड़न आयोग की अध्यक्षा होने के बावजूद घर और प्रशासन द्वारा छली जाती है। ऐसे समय में वह न्याय की उम्मीद किसकी ओर से रख सकती है? उसकी समस्या अकेली की नहीं ढेर सारी महिलाओं की है। इस कारण मध्यमवर्गीय मानसिकता पर वह सोचती है- □ जब मध्यमवर्ग की लड़की सितारा हैसियत अर्जित करती है और इस प्रक्रिया में सजने-धजने के बुर्जुवा संसाधनों का त्याग कर निःसंकोच खुद को प्रदर्शित करती है, तो उसकी बेबाकी से मर्द घबरा जाते हैं। उसका स्वार्थ डर रुचि इस बात में है कि अपनी सेक्सुअलिटी को वह दबाएँ और ये (मर्द) अपनी सुविधानुसार ही पर्दा हटाएँ। मर्द अपनी सीमित और स्त्री की विराट क्षमताओं से भयक्रांत रहते हैं, बावजूद इसके कि स्वयं की अभिव्यक्ति कितनी ही मुखर हो, गहरी और लंपट हो, पुरुष को स्त्री की छबी ढंकी छबी ही पसंद है।¹

पुनम मिश्रा जी के अनुसार भारत सरकार लैंगिक समानता लाने और पुरुषी मानसिकता को परिमार्जित करने के लिए एक तरफ सख्त कानून बनाने लगी है तो दूसरी तरफ महिला उत्पीड़न और महिला सबलीकरण जौसे आयोग स्थापित करने लगी है। लेकिन भारत जौसे कृतिशून्य देश में उसे कार्यान्वित करना दिन में तारे तोड़ने के समान बन गया है। महिला आयोग मीटिंगे और घिसी-पीटी सौध्दांतिक बातों से आगे बढ़कर समाज में सक्रिय नहीं हो रहा। दिल्ली जौसे महानगर में हुए सामुहिक बलात्कार से स्पष्ट हो जाता है। इस कारण आयोगों के प्रति विद्रोह और आक्रोश के स्वर में लिखती है-

□ नंदिता का बस चले तो महिला सशक्तिकरण का हर स्लोगन हर बोर्ड मिटा दे। मन करता पुछे सबसे,कैसे और कौनसे सुरखाब के पर लगा दिए औरत को सशक्त बनाकर?□²

अर्थात आयोगों की निष्क्रीयता और कानून की नपूसकता के कारण आज भी महिला घर और दफ्तर में शोषित, प्रताडित और उपेक्षित हो रही है। महिलाओं की वकालत करनेवाला आयोग ही मौन साधे सहता जा रहा है। तो इन महिलाओं को न्याय कौन देगा? प्रश्न अनुत्तरित है।

आज स्त्री मुक्ति की सबसे बड़ी दुश्मन उसकी संवेदनशीलता और भावुकता बनती जा रही है। वह घर में सेवा, समर्पन, त्याग और निष्ठाभाव से सांस, पति, ससूर और संतानों की देखभाल करती है, तो दफ्तर में ईमानदारी और प्रमाणिकता के साथ लगन से काम करती है। फिर भी उसके सीर पर हमेशा यह भूत सवार रहता है कि, कहीं कुछ गलत-सलत हो गया तो? घर में जाति, बिरादरी और समाज क्या कहेगा? दफ्तर में बड़े-बड़े अफसर, सहयोगी, क्या कहेंगे? अगर कुछ कसूर न होने के बावजूद कुछ हो भी जाता है तो अपने आपको कौसती हुई अपराधबोध से घिरने लगती है। अपने अंदर नकारात्मक सोच को विकसीत करके पुरुषों की हर ज्यादातियों को सहने लगती है। खास करके घर के संदर्भ में स्त्री अधिक संवेदनशील और भावुक होने के कारण पुरुष की हर ज्यादातियों को सहने लगी है। जब तक स्त्री अपने संवेदनशीलता और भावुकता को संयमित नहीं कर सकती, तब तक वह घर और दफ्तर में खुलकर रह नहीं सकती। डर के अगे जीत होती है, जरूरी है अंदर का डर निकालने की।

इस दिशा में समकालीन महिला लेखिकाओं ने साहित्य सृजन के माध्यम से डर पर विजय पाने की पहल शुरु की है। जिसमे खासकर दिव्या शर्मा, कुसुम सिन्हा, पुष्पा भार्गव, पुष्पा सक्सेना, रेणू राजवंशी, नीना पाल, पोर्णिमा वर्मन और अचला शर्मा का नाम प्रमुख रूप से लिया जा सकता है। इसी कड़ी में संगीता माथुर का नाम जुड़ता है।

संगीता माथुर ने अपनी कहानियों के माध्यम से स्त्री की संवेदनशीलता और भावुकता को उजागर करते हुए उसको अपनी कमजोरी के प्रति अगाह किया है। 'खरपतवार' कहानी की नायिका नेहा जब बच्चों की सही परवरीश के लिए अपने आपको जिम्मेदार ठहराकर अपराधबोध से घिर जाती है तब उसकी सहेली मिता उसे समझाती हुई कहती है- □ बस इतनी सी बात से घबरा गई? और खुद को दोषी ठहराने लगी। नेहा जानती हो हम स्त्रियों की समस्या क्या है? अपने परिवार के लिए दिन रात खटकने के बावजूद उसकी हर छोटी बड़ी समस्या के लिए हम खुद को दोषी मानने लगते हैं।□³ जब तक अपने आपको दोषी मानकर अपराधबोध से घिरती रहेगी। तब तक उसकी मुक्त नहीं हो सकती।

'स्त्री मुक्ति' के रास्ते का सबसे बड़ा अवरोध लड़की के 'पितावाली मानसीकता' बन रहा है। बेटी के पिता अपनी लड़की के अन्दर की क्षमता, काबिलियत, रुचि, सपनें और आकांक्षाओं को देखने की बजाय जल्द बाजी में दसवीं-बारहवीं तक पढा लिखाकार आनन-फानन में आकर शादी करने लगे हैं। एक आधी लड़की विरोध करती है, तो पिताओं के कोपानल का शिकार होना पड़ रहा है। इस कारण अपने पिता के फैसले को सरांखों पर लेती हुई अपनी क्षमता, काबिलियत, रुचि, सपनें और आकांक्षाओं को स्वाह करने लगी है। एक प्रकार से बेटी के पिता ही उसके उज्ज्वल भविष्य को तोड़-मरोड़कर तहस नहस करने लगे हैं। जब तक ऐसे पिताओं की मानसिकता का परिमार्जन नहीं होगा, तब तक 'स्त्री मुक्ति' और 'स्त्री आजादी' हवा की बात बनकर रहेगी।

ऐसे बेटियों के पिताओं की मानसिकता का परिमार्जन करने की दृष्टि से महिला लेखन आज हो रहा है। इस दिशा में उषा प्रियंवदा, सुषम बेदी, सुधा ओम ढींगरा, पुष्पा सक्सेना, इला प्रसाद, सीमा खुराना, सुधा अरोड़ा, मृणाल पाण्डे, दिव्या माथुर वाली कडी में ' डॉ.बीनल जी घेटिया' का नाम लिया जाता है। उनकी 'बेटी' कहानी इस संदर्भ में काफी प्रशंसनीय है। इस कहानी की नायिका 'श्रुति' में क्षमता, योग्यता और काबिलियत होने के बावजूद भी पिता उसकी शादी पर डट जाते हैं। तब बेटी के ताऊ और फुफा समझाते हुए कहते हैं- □ श्रुति इतनी काबिल लड़की है, वह आगे पढ़ेगी तो हमारे खानदान का नाम रोशन करेंगी।□⁴ सबके समझाने पर पिता मानते हैं। तब जाकर श्रुति एम.ए, बी.एड., पीएच.डी. करके नौकरी पाती है। इस तरह आस पास कहीं ऐसा होता है तो परिवार तथा अन्य रिश्तेदारों ने आगे बढ़कर शादी को रोकना चाहिए और लड़की को पढाई के लिए प्रेरित करना चाहिए।

आज भी कानून की नपूसकता और महिला आयोग की कृतिशून्यतावाले इस देश में कुछ ऐसी महिलाएँ हैं, जो स्त्री विमर्श, स्त्री मुक्ति और स्त्री चेतना के नारे और वादों को नहीं जानती। लेकिन उनका आत्मसन्मान, स्वाभिमान, हौसला, जीवन जीने की प्रेरणा और संघर्ष आनेवाली कई पिढीयों तक मिसाल बन सकता है। ऐसी स्वाभिमानी, आत्मसम्मान की रक्षा करनेवाली, नीडर, साहसी और निर्णय क्षमतावाली महिलाओं का चित्रण महिला लेखन में आना चाहिए। इससे घर के बाहर कदम रखने वाली महिलाओं को प्रेरणा, बल एवं दिशा मिलती रहेगी। इस दिशा में पहला कदम 'शशिकला राय' ने रखा है। उनकी 'में शमशान से बोल रही हूँ' कहानी अत्यंत प्रभावी और महिलाओं के लिए मिसाल बन गई है। इस कहानी की नायिका 'विमल' (गुरुमाई) बचपन में अनमेल ब्याह की शिकार होती है और जवानी में वौधव्य का भार ढोने के लिए मजबूर। मां, लडके, और स्वयं का पेट भरने के लिए मुंबई आती है। मुंबई आकर नौकरी करती है, लेकिन साहब उसके काम पर खुश होने की बजाय उसका सौंदर्य और फुटती जवानी का रसपान करने के लिए ललायित तो होते हैं, लेकिन शादी को नहीं। वह अपनी विवशता को बताती हुई कहती है-□ जब कोई बड़ा साहब मुझसे कहता कि, तू तो इतनी सुंदन है, क्यों जवानी खराब कर रही है, हम भी तुझे खुश कर देंगे। मैं पुछती साहब शादी करेंगे वे कहते अरे पगली कैसा यह हो सकता है?□⁵ परिणामतः उसे कई जगह की नौकरियों से हाथ धोना पड़ता है। आखिर में शमशान में आनेवाले शव का धार्मिक कर्मकाण्ड करके परिवारवालों का पेट भरना पड़ता है। लेकिन वह हर स्थिति एवं परिस्थितियों में हार नहीं मानती। वह जीवन को जीत लेती है।

आज विवाह मुक्त जीवन और वौवाहिक जीवनगत स्थितियों की पड़ताल होना जरूरी बनता जा रहा है। दोनों स्थितियों में स्त्री पुरुषों के व्यवहार और मानसिकता का विश्लेषण होना चाहिए। क्योंकि दोनों स्थितियों में पुरुषी मानसिकता 'प्रेम' का मुखौटा धारण करके स्त्री को पहले मानसिक गुलाम बना रहा है और बादमें शारीरिक। स्त्री उससे बाहर निकलने के लिए संघर्ष करने लगी है। अधिकार पाकर भी पुरुषी दबाव की शिकार बनती जा रही है। ऐसी महिलाओं का द्वन्द और अंतर्विरोधों की अभिव्यक्ति भी महिला लेखन के व्दरा हो रही है। इस दिशा में 'चित्रा मुद्गल' का नाम सर्वोपरी आता है। वे प्रेम और अधिकार की बात उठाती हुई लिखती हैं- □ प्रश्न यह नहीं है, जिसे हथियार बनाकर लडा जा रहा है कि औरत को यह अधिकार मिलना चाहिए, वह मिलना चाहिए। प्रश्न यह है कि औरत अधिकार की बात तो करती है, मगर अधिकार पाकर भी क्या वह दबाव में जीने

की मानसिकता से छुटकारा पा सकी है? ⁶ अर्थात् जीन-जीन महिलाओं को अर्थाभाव, मशक्कत में हाड-तोड महेनत मजदूरी करके भी उपेक्षितों की जिन्दगी जीना पड रहा है, उसके लिए प्रेम भुलभुलौया मात्र है।

अतः निष्कर्ष रूप में कहा जा सकता है कि, नवोदित महिला लेखन नारों, वादों और आंदोलनों से हटकर स्त्री के मनोजगत में गहरे उतरने लगा है। स्त्री के भावात्मक द्वन्दों, संवेदनात्मक अघातों, आकांक्षापूर्ण संघर्षों और सृजनात्मक स्वप्नों का संक्षिप्त विश्लेषण भूत, वर्तमान और भविष्य के परिप्रेक्ष्य में होने की पहल शुरु हुई है। आज की महिला लेखिकाएँ दर्शक एवं पाठक की भूमिका से अलग होकर स्त्री संवेदना में अपनी भागीदारी जताने लगी है। कल्पनाओं के शीश महल को तोडकर यथार्थ की भावभूमि पर खिलने, पलने और बडने लगी है। महिला जीवन में क्रांति का नवचौतन्य लेकर लोगों के सामने आने लगी है। इस कारण नवोदीत महिला लेखन की ओर से क्रांति की उम्मीद भी रखी जा रही है। आशा है, इसी दिशा में महिला लेखन होता रहेगा।

संदर्भ सूचि :-

- 1) विखंडित - पूनम मिश्रा- मधुमती, जुलाई 2012 पृष्ठ क्र. 63
- 2) विखंडित - पूनम मिश्रा- मधुमती, जुलाई 2012 पृष्ठ क्र. 63
- 3) खरपतवार- संगीता माथुर, मधुमती जुलाई 2012- पृष्ठ क्र. 68
- 4) बेटी - डॉ बोनल जी घेटिया, वीणा, मई 2012, पृष्ठ क्र. 57
- 5) माँ शमशन से बोल रही हूँ- शशिकला राय, हंस, मई 2012 पृष्ठ क्र. 90
- 6) तहखानों में बंद अक्स (कथात्मक रिपोर्टाज) - चित्रा मुद्गल, पृष्ठ क्र. 40

